

ZƏHRA MURADOVA

ZÜLMƏTDƏ PARLAYAN ZİYA

Qazax Müəllimlər Seminariyası

BAKI - 2024

Zəhra Muradova

**ZÜLMƏTDƏ
PARLAYAN ZİYA**

Qazax Müəllimlər Seminariyası

**"Zəngəzurda" Çap Evi
Bakı - 2024**

Elmi redaktor: **Vidadi Xəlilov,**
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Məsləhətçi: **Həvva Məmmədova,**
tarix elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **İsa İsmayılov,**
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Mahirə İbadova,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Korrektor: **Elnur Ağayev,**
Xəbərlə.com informasiya portalının baş redaktoru

Texniki redaktor: **Gülnarə Şahmuradova,**
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun elmi işçisi

Zəhra Bilal qızı Muradova. "Zülmətdə parlayan ziya".
Bakı, "Zəngəzurda" Çap Evi, 2024. 148 səh.

Elmi metodik vəsaitdə Qazax Müəllimlər Seminariyasının yaranma tarixi və fəaliyyəti işıqlandırılır. Tarixi məlumatları əks etdirən vəsaitdə seminariyanın təşkilatçıları, ilk müəllimləri, tələbələri, məzun olmuş qadınları barədə zəruri məlumatlar verilir. Həmçinin oxucular seminariyanın qədim binasının yenidən bərpa olunması və onun nəzdində fəaliyyət göstərən ADA Universitetinin Qazax Mərkəzinin təlim prosesi ilə də tanış ola bilərlər.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2024/148>

©Zəhra Muradova, 2024

©ZÇE, 2017

QAZAXDA İLK MAARİF OCAĞININ YARANMASI

*Yalnız elmi biliklər və peşəkar təcrübə ilə
zənginləşmiş, mənən sağlam şəxsiyyət
cəmiyyət üçün faydalı ola bilər.*

Nəsirəddin Tusi

Aqıl babalarımız həyatın bütün sahələrini qorumaq və inkişaf etdirmək üçün bacardıqları peşə vərdişlərini tədricən elmə çevirməyə, sonra elm öyrənməyə və onun gücündən yararlanmağa üstünlük verirdilər. Türk padşahları alimləri, şairləri öz saraylarında saxlayır, onlara hər cür şərait yaradırdılar. Əmir Teymur kimi bir fəth, əsl adı Məhəmməd Taraqay olan nəvəsi Uluqbəyin astronomiya və astrologiya elmləri üzrə alim-münəccim olması ilə fəxr edirdi. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, bütünlüklə cəmiyyətin tərəqqisi, ictimai fikrin formalaşması üçün cəhalətdən çıxmaq, elmin, texnikanın üstünlüklərindən istifadə etmək faydalıdır. Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi elmi yüksək qiymətləndirərək deyirdi:

**Qüvvət elmədir, başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.**

Dünyanın ən humanist dinlərindən sayılan İslam ideoloqları elmə, biliyə çox böyük əhəmiyyət verirdilər. Xəlifə İmam Əli deyirdi ki, elm uzaq Çində də olsa dalınca get. Onlar oxumağı, öyrənməyi savab sayır, alimlərin hörməti Allahın yanında hamıdan böyükdür, deyirdilər. İslam dininin ehkamlarına görə, alimin qələm mürəkkəbi, hətta şəhid qanından da müqəddəsdir. Çünki alimin elmi insanları xəta və bəlalardan xilas edir.

Azərbaycanda elm və təhsil ocaqlarının məhdud sayda olduğu dövrlərdə uşaqları müəyyən təhsil almaları üçün ziyalı şəxslərin, alimlərin, şeyxlərin, əksər hallarda isə mollaların yanına aparırdılar. Buna görə də sonralar mollaxanalar, mədrəsələr açıldı və tədrisin əhatə dairəsi bir qədər genişləndi. Orta əsrlərin böyük alim və şairlərindən sayılan Nəsirəddin Tusi, Bəhmənyar, Nizamül-mülk, Xaqani, Saib Təbrizi, İmadəddin Nəsimi, Fələki Şirvani, Qazi Bürhanəddin və başqaları mədrəsə təhsili almışdılar. 1828-ci ildə Azərbaycanın Rusiya və İran dövlətləri arasında ikiye bölünməsi təhsilin inkişafına daha da əngəl oldu. Mollaxana və mədrəsələrdə yalnız şəriət dərsləri keçirilir, dünyəvi elmlərin tədrisi qadağan olunurdu. Çünki imperiya ideologiyası belə tələb edirdi. Əsas məqsəd o idi ki, insanların gözü açılmasın, öz haqqını-hüququnu bilməsin və tələb etməsin. Dünyəvi elmləri öyrənənlər Allaha qarşı çıxan "kafir", onların fikirləri və yazdıqları əsərlər isə "küfr" adlandırılırdı, cəmiyyət arasında hörmətdən salınırdılar. Bununla belə Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" əsərindəki kefli İsgəndər obrazı kimi tək-tək də olsa

cəhalətə qarşı üsyan edən, insanları oxuyub təhsil almağa çağıran, sanki zülmətdə şam kimi yanan, təhsili, elmi işıq sayan ziyalılarımız da var idi. XIX əsrin sonlarında Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəcəf bəy Vəzirov və başqaları geniş yaradıcılıq fəaliyyəti ilə tanınırdılar. Böyük satirik şairimiz Mirzə Ələkbər Sabir təhsilin, mədəniyyətin inkişafında əzmkarlıqla fəaliyyət göstərərək bir-birindən dəyərlili şeirləri ilə daha çox tanınırdı. Sabir yazdığı satiralarından birində cəhalətdən gözü açılmayan bir valideynin yeni məktəb haqqındakı düşüncələrini təqdim edir. Təəssüf ki, bunlar tək bir nəfərin deyil, əhalinin böyük əksəriyyətinin cəhalətin dərin girdabında boğulduğunu, lakin yenilikləri qətiyyətlə rədd etdiklərini ayna kimi əks etdirir.

Böyük söz ustadı Mirzə Ələkbər Sabir maarifi, təhsili millətin nicat yolu hesab etdiyindən yaradıcılığında bu mövzuya çox geniş yer vermişdir. O, xalqı cəhalətdə saxlamağa çalışanları, müasir elmləri öyrənməyə, oxumağa, təhsilə qarşı çıxanları öldürücü satira atəsinə tutur, onları gülünc vəziyyətdə təsvir edir. Din xadimləri, əsasən də mollalar yeni dərs üsulunu qəbul etmir, xaricdə təhsil alanları "murdar", "kafir" elmi oxuyan adlandırır, xalqın gözündən salmağa çalışırdılar. Onlar sadə adamlarda təhsilə qarşı nifrət yaratmaq, "uşkolda" müsəlman şagirdlərə donuz əti verilməsi, xristianlarla bir qabda yemək yemələri, onlarla oturma-durmaları barədə yalanlar uydururdular. Mollalar hətta əmmamə əvəzinə "şapka" qoyanları, ləbbadə əvəzinə şalvar geyən-

ləri, üzünü tərəş edənləri, xarici dildə danışanları ələ salıb, məsxərəyə qoyurdular. Sabirin "Əhval-pürsanlıq və ya qonuşma" adlı satirik şeiri bu cəhətdən çox mənalı və oxunaqlı idi. Satira çox sadə və anlaşılıqlı dildə yazılıb. Buna görə də oxucu dərhal müəllifin həmin tiplərə acı istehzasını açıq-aydın hiss edir.

Zaman keçdikcə Azərbaycanın uzaqgörən və xalqın taleyini düşünən maarifpərvər şəxsiyyətləri təhsilə yenilik gətirməyə, onun mahiyyətində əsaslı dəyişikliklər etməyə çalışırdılar. Bu işə o zaman, demək olar ki, çox çətin bir iş idi. Çünki Çar imperiyası müsəlman xalqlarını, o cümlədən Azərbaycan xalqını cəhalət və əsarət altında saxlamaq niyyətində idi. Məqsəd bir idi, xalqları oyanmağa, əsarətə qarşı baş qaldırmağa imkan verməmək! Gürcülərin, ermənilərin oxuyub təhsil almaları üçün yaradılan şərait azərbaycanlılara qadağan idi. İmperiya ideoloqları azərbaycanlıları "vəhşi tatarlar" adlandırır, etibar edib hərbi xidmətə aparmır və onlara həqarətlə yanaşırdılar. Ancaq belə davranış sona qədər davam edə bilməzdi. İrticaçı çar hakimiyyəti düşünürdü ki, istər-istəməz buxovları boşaltmaq lazımdır. Çar canişinləri, polis məmurları və digər dövlət adamları yerlərdə idarəetməni asanlaşdırmaq üçün əhalidən rus dilini bilən kiçik məmurların, tərcüməçilərin, kuryerlərin, mirzələrin hazırlanmasına ehtiyac duyurdular. Başqa cür yerli əhali ilə əlaqə saxlaya bilmirdilər. Bununla bərabər, təhsilə yol açarkən Azərbaycanda milli ruhun dirçəlişi, insanların oyanması, dostunu-düşməninini tanıması çar hakimiyyətini düşünməyə, əvvəlcədən qabaqlayıcı tədbirlər gör-

məyə vadar edirdi. Bu mənada çar hökumətinin razılığı ilə Gürcüstanda yalnız varlıqların uşaqları üçün bir qədər yeni üsulla dərs keçən məktəb-seminariya təşkil edildi. O dövrdə Azərbaycanda təhsil sahəsi bərhad vəziyyətdə idi. Bunun acınacaqlı bir fakt olduğu açıq-aydın görünürdü. 1917-ci ilədək keçən dövrdə dörd milyon əhalisi olan Azərbaycanda müəllim hazırlayan beş təhsil müəssisəsi var idi. Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranmasına qədərki dövrdə cəmi 327 nəfər müəllim hazırlanmışdır. Bu rəqəmi əhalinin sayına bölsək onda hər otuz min nəfərə cəmi bir müəllim düşürdü. Ona görə də bu, əhalinin demək olar ki, 90 faizinin savadsız qalmasına səbəb olurdu. Heç şübhəsiz, belə vəziyyət mürtəce çar üsul-idarəsinin qeyri-rus millətlərə biganə münasibətindən irəli gəlirdi.

XIX əsrin sonlarında Bakıda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq texniki tərəqqi yüksəldi. Bu səbəbdən neft sənayesində peşəkar, ixtisaslı kadrlara ciddi ehtiyac yaranmışdı. Yerli burjuaziyaya savadlı kadrlar lazım gəlirdi. Çox vaxt Bakı milyonçuları Moskvaya, Peterburqa oxumağa tələbələr göndərir, onların təhsil aldıkları müddətdə ehtiyaclarını ödəyirdilər. Təhsil müddəti bitən kimi onlar həmin tələbələri mühəndis olaraq işə götürürdülər. Buna görə də varlı kapitalistlər texniki məktəblər açmağa və onları maddi cəhətdən təmin etməyə başladılar. Ancaq təhsilin belə pərakəndəliyi, kimlərdənsə asılılığı lazımi nəticəni vermirdi. XIX yüzilliyin axırı, XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda milli təhsilin əsaslarının yaranmasında Qori Müəl-

limlər Seminariyasının yetişdirdiyi kadrların mühüm rolu oldu. Seminariyanı bitirənlərin bir neçəsi Azərbaycanın "İstiqlal Bəyannaməsi"ni imzalayan dövlət xadimləri səviyyəsinə yüksəldi. İllər keçsə də bu təhsil ocağının əhəmiyyəti daim diqqətə çatdırılıb və yüksək qiymətləndirilib. Filologiya elmləri namizədi, araşdırmaçı alim Fazil Əliyev çox haqlı olaraq deyirdi: **"Qori Müəllimlər Seminariyasının Tatar Şöbəsinin fəaliyyəti milli təhsil tariximizin öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir"**.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əziz Şərif isə yazırdı: **"Çar Rusiyasında heç bir təhsil ocağı Qori Müəllimlər Seminariyası qədər Azərbaycana mədəniyyət xadimi verməyib"**. Alim bu qənaəti ilə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycanın təhsil tarixində əhəmiyyətini bir daha nəzərə çatdırırdı. Bu, həqiqətən də belə idi.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Qori Müəllimlər Seminariyası fəaliyyət göstərdiyi 42 il ərzində üç min nəfər müəllim hazırlayıb. Onlardan cəmi 250 nəfəri azərbaycanlılardan ibarət idi. Rəqəmlərdən aydın görünür ki, çar hökuməti müsəlmanlarla xristianlar arasında, yəni erməni, gürcü tələbələrini ilə azərbaycanlılar arasında nə qədər fərq qoyurdu. Bununla belə həmin məzunlar sırasında Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyli, Müslüm Maqomayev, Firidun bəy Köçərli, Əhməd Seyidov, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Teymur bəy Bayraməlibəyov, Yusif Qasımov, Mustafa Xələfov və digər onlarla görkəmli şəxsiyyətlər var idi.

Qori Müəllimlər Seminariyası

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası (Qori Seminariyası) K.D.Uçinskinin layihəsi əsasında 1876-cı ildə Gürcüstanın Qori şəhərində açılmış və Cənubi Qafqazda ibtidai məktəb müəllimi hazırlayan orta pedaqoji təhsil müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Cənubi Qafqaz xalqları üçün açılmış bu seminariyanın ilk direktoru D.Semyonov olmuşdur. Seminariyanın çox sonralar açılan Tatar (Azərbaycan) Şöbəsinin müdiri vəzifəsinə isə Aleksey Çernyayevski təyin edilmişdi. Bu da məlumdur ki, seminariyanın direktoru D. Semyonov və A. Çernyayevski öz ideyaları və fəaliyyətləri ilə mütərəqqi şəxslər kimi tanınmışdılar.

Qori Müəllimlər Seminariyasının hazırladığı müəllimlərdə hərtərəfli şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasına xüsusi əhəmiyyət

verilirdi. Bunu seminariyanın proqramı ilə tanışlıqdan da görmək olur. Məzunlar təbiət elmlərini, riyaziyyatı, musiqini, rus dilini öyrənməli, məişət məsələlərini bilməli, davranış və nizam-intizam qaydalarına düzgün əməl etməli idilər. Çarizmin özünə xidmət göstərən "qüvvətli şəxsiyyətlər" tərbiyə etmək planı yerli xalqların müqavimətinə rast gəlirdi. Çünki hökumətin məqsədi tələbələri ruslaşdırmaq siyasətindən ibarət idi. Bu isə müsəlman əhalini narazı salırdı. Görkəmli yazıçımız İsmayıl Şıxlının məşhur "Dəli Kür" əsərində kənd əhalisinin rişxəndlə poçt işçisini "Rus Əhməd" adlandırması buna sübutdur. Ancaq Qori Seminariyasının məzunları milli-mənəvi dəyərləri qorumaqda və yaşatmaqda daha qətiyyətli olmaları ilə seçilirdilər. "Dəli Kür" filmində seminariya ilə bağlı bir sıra epizodlar orada baş verənlər barədə aydın təsəvvür yaradır. Tatarların (azərbaycanlıların) orada təhsil almalarına çar hökuməti nə qədər maneələr yaratmağa çalışsa da həyat öz axarında onların seminariyada təhsil almasına yol açırdı.

Müəyyən maneələrə baxmayaraq, seminariya bir neçə məsələdə azərbaycanlıların həyatında mühüm rol oynadı. Bu baxımdan deyə bilərik ki, milli varlığımızı, ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi, folklorumuzu qoruyan tanınmış azərbaycanlı maarifpərvər ziyalıların yetişdirilməsi Qori Müəllimlər Seminariyasının xalqımıza göstərdiyi tarixi xidmətin birincisidir. Seminariyanın ikinci ən böyük xidməti Azərbaycanda ana dilində təhsilin canlanması istiqamətində görülən işlərlə sıx surətdə bağlıdır.

Həmin vaxtlarda Azərbaycan xalqına misilsiz xidmətlər göstərən böyük maarifpərvər və ədəbiyyatşünas alim Firidun bəy Köçərli seminariyanın Tatar Şöbəsində, həmçinin digər şöbələrində də lisan (dilçilik) dərsi deyirdi. Onun bacarıqlarını nəzərə alaraq bir neçə dəfə seminariyanın Tatar Şöbəsinə inspektor təyin etmək istəmişlər, lakin tam ali təhsili olmadığından buna icazə verilməmişdir. Xalqına böyük məhəbbətlə bağlı olan Firidun bəy Köçərli hələ gənc yaşlarından vətənimizdə də Qori Müəllimlər Seminariyası kimi bir təhsil müəssisəsinin olmasını arzu edirdi. Bu istiqamətdə bütün qüvvəsini səfərbər edərək illərlə mübarizə apardı. Bunun üçün istər Azərbaycanla, istərsə də imperiyanın müvafiq dövlət qurumları ilə yazışmalar aparmış, saysız-hesabsız maneələri aşaraq məqsədinə nail olmuşdu. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Xüsusi Fondlar şöbəsi №51, siy.3 sax.vah.421, səh.16-17).

Hələ 1906-cı ildə müəllimlərin I və II qurultaylarında yorulmaz maarif fədaisi Firidun bəy Köçərli milliləşdirməyə təhsilin məzmunundan başlamaq ideyasını irəli sürmüşdü. Nəriman Nərimanov I Müəllimlər Qurultayının işinə yüksək qiymət verərək yazırdı ki, qurultayın qəbul etdiyi qərarların düzgün yerinə yetirilməsi üçün yerlərə gedib təbliğat aparılmalı və dövrü mətbuatda ardıcıl çıxışlar təşkil edilməlidir. Üzeyir Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Firidun bəy Köçərli, Süleyman Sani Axundov və başqaları məktəb və maarif, müəllim və dərslük hazırlanması kimi mühüm məsələlərlə bağlı dövrü mətbuatda çıxış etdilər. Qu-

rultayqabağı dərc olunan məqalələrə diqqət versək, görərik ki, həmin məqalələrin əsas obyektı müəllim hazırlığı və ana dilində dərsliklərin hazırlanması olmuşdur.

I qurultayda göstərilirdi ki, müəllimlərin ağır sosial vəziyyətdə yaşamalarının təqsirkarı dövlətdir. Yəni çar üsul-idarəsi müəllimlərə və müəllim hazırlayan təhsil müəssisələrinə həqarətlə yanaşır. Qurultayda: **"Müəllimlərin təkmilləşməsi lazımdır, ancaq hökumət bu iş üçün heç bir vəsait ayırmır"** məsələsi ilə bağlı çıxış edən Soltanməcid Qənizadə təklif irəli sürdü ki, müəllimlərin təkmilləşmə xərcini ayrı-ayrı imkanlı adamların və cəmiyyətlərin ixtiyarına vermək lazımdır.

Çar hökuməti 1917-ci ildə devrildikdən sonra Firidun bəy Köçərli Qori Seminariyasının Tatar Şöbəsinə inspektor təyin edilir. Bir neçə aydan sonra seminariyada vəziyyət dəyişir, millətlər arasında milli münaqişə qızışır və parçalanma baş verir. Rusları işdən azad edirlər, dərslər gürcü dilində tədris olunmağa başlayır. Mövcud vəziyyətlə əlaqədar olaraq 1918-ci ilin aprel ayında seminariyanın Tatar (Azərbaycan) Şöbəsinə də köçürməli olurlar. Lakin "hara" və "necə" sualları Firidun bəy Köçərli və digər marifpərvər ziyalıları düşündürürdü. Bəziləri onu Axalkənə, Həbib bəy Şaxtaxtinski Naxçıvana köçürülməsini istəsələr də şöbə müdiri Firidun bəy Köçərli Azərbaycanın Qazax şəhərinə köçürülməsini uyğun bilirdi. Çünki Firidun bəy Köçərli Qori Seminariyasının Azərbaycan bölməsinin Qazaxa köçürülməsini bir neçə səbəbdən əhəmiyyətli hesab edirdi:

1. Qazax şəhəri Tiflisə çox yaxın yerləşdiyindən məsafəyə görə aparılan yükə ödəniləcək məbləğ nisbətən az məsrəf sərfinə başa gələcəkdi.

2. Həmin dövrdə Tiflis mədəniyyət mərkəzi hesab olunurdu. Burada təhsil ocaqlarının sayının çoxluğu savadlı insanların sayının artmasına səbəb olmuşdu və onların arasında azərbaycanlılar da az deyildi. Məsafə yaxınlığı lazımı vaxtlarda onlarla əlaqə saxlamaq imkanını asanlaşdırırdı. Eyni zamanda, savadlı azərbaycanlılar Qazaxa getmək və seminariyada dərs vermək, müəyyən vəzifələrdə işləmək imkanına malik ola biləcəkdilər.

3. Həmin dövrdə Qazaxda Qori Seminariyasında təhsil almış qabaqcıl, maarifpərvər məzunlar işləyirdilər. Həmin məzunlardan Əhməd Seyidov, Yusif Qasimov, Osman Şıxlinski, Əhmədağa Mustafayev, Əli Hüseynov, Süleyman Qayıbov, İbrahim Qayıbov və digərləri Qazax məktəblərində tanınmış müəllimlər idi. Onlar seminariyanın gələcək fəaliyyətində də müəllim kadrları ola bilərdilər.

4. Azərbaycanın digər bölgələrində oxumaq istəyən uşaqların təhsil almağa gəlmələri üçün dəmir yolu nəqliyyatından rahat istifadə etmək imkanı yaranırdı.

5. Qazax Seminariyasının fəaliyyəti üçün mühüm olan məkanın əldə edilməsinə əvvəlcədən Firidun bəyə söz verən iki nəfər varlı insan var idi.

Lakin seminariyanın köçürülməsi üçün gürcü hakim dairələrindən icazə almaq və müəyyən qədər maliyyə tələb olunurdu. 1918-ci ilin aprel ayında Firidun bəy Köçərli Gürcüstanın təhsili idarə edən ziyalılarından köçürmə ilə bağlı şifahi olaraq razılıq əldə etsə də qanuni olaraq Gürcüstan hökumətinin də razılığı ləbüdü idi. Həmin ilin may ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması bu məsələnin həllində mühüm rol oynadı. Çünki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra təhsilin milli əsaslar üzərində qurulmasına geniş imkanlar açıldı. Belə ki, Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında uzun yazışmalardan sonra köçürülmə baş tutdu. Göründüyü kimi, bu işdə Firidun bəyin gərgin zəhməti olmuşdu. Nəhayət, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin milli və demokratik mövqeyi Qori Seminariyasının Azərbaycan (tatar) şöbəsinin Qazaxa köçürülməsini təmin etdi. Milli Hökumətin Gəncə xəzinəsindən ayırdığı 5080 Azərbaycan rublu maliyyə vəsaiti hesabına Azərbaycan şöbəsinin əmlak xərcini ödəməsi və Gürcüstan hökumətilə əldə olunmuş razılıq, habelə böyük millətsevər, maarifçi Firidun bəy Köçərlinin fədakarlığı bu işdə mühüm rol oynamışdı. (bax: Azərbaycan Dövlət Tarixi Arxivi. F-797, №19, s.1).

Qazax Müəllimlər Seminariyasının tarixi ilə bağlı başqa bir sənəd də həmin məsələyə aydınlıq gətirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Gəncə xəzinədarlığının 1918-ci il dekabrın 28-də Qazax Müəllimlər Seminariyasının direktoruna ünvanlanmış məktu-

bunda Firidun bəy Köçərlidən "Tatar (Azərbaycan) Şöbəsinin Qori şəhərindən Qazaxa köçürülməsi ilə əlaqədar bizim fonddan göndərdiyimiz 5080 Azərbaycan rublu pulun verilməsi barədə tələbnamənin iltizamnamə ilə birlikdə geri göndərilməsi tələb olunurdu". (Az.Respublikası Tarix Fondu 791 c.1 sax.19).

Həmin mənbədə bu məsələ ilə bağlı digər bir tarixi sənəd ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin "Qazax Müəllimlər Seminariyasının cari xərcləri üçün kredit ayrılması haqqında" 21 oktyabr 1918-ci il tarixli xüsusi qərarı da olmuşdur. Həmin qərarla seminariyaya 1918-ci il oktyabrın 15-dən 1919-cu il yanvarın 1-dək 90 min 962 manat 25 qəpik həcmində maliyyə vəsaiti ayrılmışdır.

Diqqəti cəlb edən cəhət budur ki, adı çəkilən qərarla həmin təhsil ocağı rəsmən "Qazax Müəllimlər Seminariyası" kimi verilmişdir. Bu tarixi sənədlər bir daha göstərir ki, Qazax Müəllimlər Seminariyasının yaradılması, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Gəncədəki fəaliyyəti təhsil sahəsində ilk və ən uğurlu addımlardan biri kimi qiymətləndirilməlidir.

AXC-nin Xalq Maarif Naziri Nəsim bəy Yusifbəylinin 1918-ci il 22 iyun tarixli qərarı ilə (150 nömrəli əmri ilə) seminariyanın tatar şöbəsi Qazaxa köçürülür. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Xüsusi Fondlar Şöbəsi, №51, siy.3 sax.vah.421, səh.18 və F.2898, siy.1, iş 1, səh.3). Lakin ölkədə baş verən qarışıq vəziyyətlə əlaqədar olaraq köçürülmə haqqında qərar iyun ayında verilərsə də köçürülmə avqust ayında, əmrləşdirmə isə

1918-ci il 12 sentyabrda həyata keçirilmişdir. Köçürülmə zamanı avadanlıqların daşınması üçün fəhlələrə veriləcək və vaqonlara ödəniləcək daşınma haqqını Firidun bəy Köçərli öz vəsaiti hesabına həyata keçirmişdi. Daşınan əmlakda zəngin kitabxana, fizika, kimya və s. kabinetlərə aid olan avadanlıqlar da var idi. Seminariyanın əmlakının Ağstafa vağzalından Qazaxa köçürülməsində çox böyük fədakarlıq göstərən Qazaxın sadə, zəhmətsevər adamları, habelə Qori Seminariyasının Qazaxdakı keçmiş məzunları yaxından iştirak etmişlər. Özünün 17 otağı olan mülkünü seminariyaya bağışlayan Qazaxın Kosalar kənd sakini Məşədi İbrahim Hacı İsmayıl oğlunun, yataqxana üçün isə İsrafil ağanın binalarından istifadə edilməsinə icazə verməsi onlar tərəfindən çox fərəhli bir hərəkət idi və bugünkü nəsillərə nümunə ola biləcək hadisə kimi xatırlanmağa layiqdir (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Xüsusi Fondlar Şöbəsi, F.N^o51, siy.3 sax.vah.421, səh. 32). Bu işdə Firidun bəyin həyat yoldaşı Badişəba Vəkilovanın böyük xidmətləri də xüsusi qeyd olunmalıdır. O, Qazaxdakı məşhur Vəkilovlar nəslindən idi.

Göründüyü kimi Qori Seminariyasının Tatar Şöbəsinin bütün avadanlıqları iki vaqona yüklənərək Qazaxa göndərilmişdi. Bu köçürülmə Azərbaycan, Gürcüstan hökumətləri arasında əldə olunmuş razılıq əsasında və Firidun bəyin gərgin zəhməti sayəsində baş tutmuşdu. Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinin razılaşmasından sonra Qori Müəllimlər Seminariyasının əmlakının bir hissəsi, yəni Tatar Şöbəsinin inventarları qatarla Azərbaycana

yola salınan zaman baş verən hadisələr maraqlı doğurur. Bunlar elə bir dövrə təsadüf etmişdi ki, Azərbaycanda vəziyyət çox ağır idi. Qarabağda erməni qoşunları ilə qanlı döyüşlər gedirdi. 1918-ci ilin mart soyqırımını törədildəndən sonra xalqın avanqard hissəsi ayağa qalxaraq ermənipərəst bolşevik hakimiyyətinə qarşı ölüm-dirim savaşına girmişdi. Xalqımızın cəlladlarından biri olan qatı daşnak, Bakı Sovetinin sədri Stepan Şaumyan başına bolşevikləri, general Denikinin ordusundan fərariyyət edən erməniləri, esermənşevikləri, I Dünya müharibəsindən qaçıb Bakıya gələn dezertirləri və digər tör-töküntüləri toplayaraq Bakı neftini ələ keçirmək və Azərbaycan xalqını əsarət altına almaq üçün müharibə aparırdı. Şaumyan Bakını erməni şəhərinə çevirməyə cəhd göstərirdi. Bu barədə Sovet hökumətinin başçısı Vladimir İliç Leninlə də danışmışdı. O, dəfələrlə daşnak ordusuna hərbi yardımlar göndərilməsini xahiş etmişdi.

Azərbaycanın belə bir ağır durumunda Türkiyə Cümhuriyyəti özü yeddi dövlətlə müharibə apardığı halda Azərbaycana hərbi yardım göstərdi. Nuru Paşanı Bakını, Kazım Qarabəkir Paşanı isə Naxçıvanı erməni-bolşevik qoşunlarından azad etmək üçün göndərdi. Hər iki istiqamətdə ölüm-dirim savaşı başlamışdı. General Səməd ağa Mehmandarovla general Əliağa Şıxlinskiyin yenidən təşkil etdikləri 40 min nəfərlik qoşunları da türk qoşunları ilə birlikdə vuruşurdular. Şuşada hərbi əməliyyatlar getdiyindən Ağdam yolu da mülki əhali üçün bağlanmışdı. Həmçinin Bakı-Qazax dəmir yolunda da bu cür nasazlıq yaranmışdı. Odur ki, qatar

məcburi surətdə Ağstafa yaxınlığında dayanmalı olur. Qatar dayananda Firidun bəy çox həyəcan keçirir, o bilirdi ki, hətta hökumətlər arasında razılıq olsa belə qanuna tabe olmayan, anarxiya yaradan gürcü menşevik əsgərləri onlara yaxınlaşıb əşyaları, dərş vəsaitlərini alıb geri qaytara bilərdilər. Bununla da bu iş üçün çəkilən bütün zəhmət hədəf gedərdi. Lakin Firidun bəy ondan da xəbərsiz idi ki, dəmir yolunun nasazlığından məlumatı olan və onunla Badisəba xanımın gəlişindən xəbər tutan Qori Seminariyasının yerli məzunları, həmçinin Badisəba xanımın Qazaxda yaşayan yaxın qohumları Ağstafa dəmiryol dayanacağında onları qarşılamağa gəliblər. Qatar dayanan zaman menşevik əsgər və zabitlər, eləcə də onları qarşılamağa gələnler qatara yaxınlaşdılar. Qazaxlılardan biri gələn üç menşevik zabitlə tanış çıxdı. Vəkil ağanın atası menşevik hərbiçilərin komandiri olan ştab-kapitanla köhnə dostlar kimi görüşdülər. Öz aralarında dil tapdılar və həyəcan aradan qalxdı. Badisəba xanım qohumlarından olan Mansur ağa Vəkilovdan, Daş Salahlı Məmməd Koxadan, Hacı Kərim uşağından, İsrafil ağadan, Məşədi İbrahimdən avadanlıqların daşınması üçün kömək istədi. Beləliklə, məktəb avadanlıqları fayton və at arabaları ilə daşınıb seminariya üçün Məşədi İbrahimin əvvəlcədən Firidun bəyə söz verdiyi məkana aparıldı.

Göründüyü kimi, insanların güclü iradəsi və xalqın maariflənməsi üçün çalışan vətənsəvər, maarifpərvər insanların birgə fəaliyyəti nəticəsində bu köç baş tutmuşdu. Məşədi İbrahim isə özünün 2 mərtəbəli, 17 otaqlı evini seminariyaya bağışladı.

Qazax Müəllimlər Seminariyası

1918-ci ildə Qori Seminariyasının filialının Azərbaycanda açılışından sonra Qazaxa köçürülən seminariyanın təntənəli açılışı 1918-ci il noyabrın 10-da baş tutdu. Noyabr ayında seminariya tələbələri qəbul etməyə hazır idi. Buna görə də Dilicandan, İncəvandan, İrəvandan, Gürcüstandan və başqa yerlərdən tələbələr gəlməyə başladı.

İlk dərs deyəcək müəllimləri də Firidun bəy özü müəyyən edib nazirliklə razılaşdıraraq işə götürmüşdü. İbrahim Talıbov şəriət, Məhiş Hüseynov riyaziyyat, Əli Hüseynov ictimaiyyət, Yusif Qasimov ədəbiyyat, İsfəndiyar Vəkilov rus dili və ədəbiyyatı, Potapov (arxiv sənədində adı yazılmayıb) coğrafiya, Mahmud Mustafayev idman, Həsən Müsizadə Basrı musiqi, Firidun bəy özü pedaqogika dərsləri keçəcəkdilər. Yusif ağa Vəkilov isə

komutanı Səbri bəy çıxış edərək müdrik fikir söylədi: "**Müəllimlərsiz, bu təmənnəsiz fədailərsiz millətin gücü və qüvvəsi ola bilməz**".

Aydın məsələ idi ki, seminariyanın açılması üçün birinci növbədə böyük bir bina lazım idi. Qazax Müəllimlər Seminariyasının bu cür uğurlu fəaliyyət göstərməsində, Azərbaycanın ziyalı övladlarının yetişməsində Firidun bəy Köçərli ilə yanaşı, eləcə də Xalq Cümhuriyyətinin maarifpərvərlərinin, öz mülkünü təmənnəsiz olaraq seminariyanın fəaliyyəti üçün bəxş edən Məşədi İbrahimin xidməti danılmazdır. O, öz mülkünü müəllimlər seminariyasının uğurlu fəaliyyətinə hədiyyə etməklə maarifə verdiyi dəyəri və vətənsəvərliyini sübut etdi. Unutmayaq ki, bu gündə Məşədi İbrahim kimi maarifpərvər ziyalılarımız, vətənsəvərlərimiz var. Onların sayının daha da artmasını arzu edirik.

Seminariyanın uğurlu fəaliyyəti üçün dərsləklər, yazı ləvazimatları, oturacaqlar, partalar və digər lazımı avadanlıqlar lazım idi. O zaman bunları dövlət hesabına əldə etmək mümkün deyildi. Yəni bu yolda ilk addımları atmaq Qazax camaatının üzərinə düşürdü. Qazax əhalisinin təhsilə, maarifə maddi və mənəvi köməyi AXC hökumətinin daha qətiyyətli addımlar atmasına təkan verirdi.

Demokratik hökumət Gəncədə fəaliyyət göstərdiyi üç ay ərzində təhsil sistemini milliləşdirmək kimi son dərəcə mühüm bir vəzifəni həyata keçirməyə başladı. Bunun üçün müvafiq işlər görülməli və təhsilin milliləşdirilməsinin hüquqi bazasını yaratmaq

lazım idi. AXC hökuməti bu məqsədlə "Türk dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında" 1918-ci il iyul ayının 27-də qərar qəbul etdi. Şərqdə ilk türk-müsəlman respublikası olan AXC-nin qəbul etdiyi bu qərar minilliklərin dərinliyindən süzülüb gələn türk ruhunun canlanmasına, milli özünüdərk şüurunun inkişafına əsaslı zəmin yaratdı.

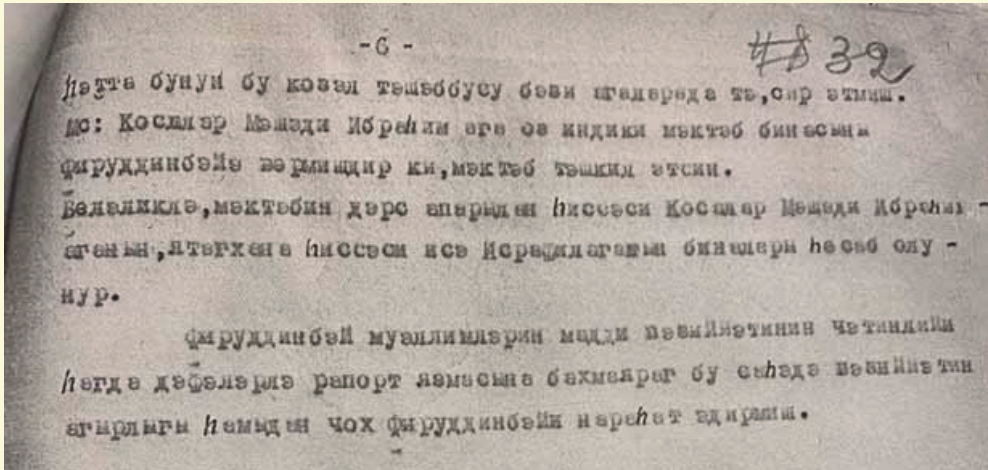
ONLAR XEYİRXAHLIQ ÜÇÜN DOĞULMUŞDULAR

*Allahın sənə verdiyi sərvəti gərək
xalq yolunda da xərcləməyi bacarasan.*

Hacı Zeynalabdin Tağıyev

Azərbaycan tarixində xeyriyyəçiliyi ilə ad qoyan missionerlər çox olub. Adı anılanlar da var, anılmayanlar da. Tarixin toz basmış səhifələrini vərəqlədim, onların haqqında əldə etdiklərimi xalqa, yeni nəsillərə çatdırmağı özümə borc bildim. Bu, o həqiqətlərdir ki, sovet rejiminin buxovları altında siyasi don geyindirilərək qadağalara məruz qalıb, xalqdan gizlədilib, üstünə qara kölgələr çəkilib, xatırlanması, adının çəkilməsi belə yasaq edilib. Belə dəyərli insanlardan Qazax Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyəti, azərbaycanlı balaların maariflənməsi üçün lazım olan şəraitin yaradılmasında mühüm rolu olmuş Məşədi İbrahim və İsrə-

fil ağa gələcək nəsillərə nümunədir. Bir əsr keçməsinə baxmayaraq, onlar daim xatırlanır, unudulmurlar. Məşədi İbrahimin ailəsinə inşa etdirdiyi imarətini seminariya üçün bağışlaması, İsrafil ağanın mənzillərindən seminariyada təhsil alanların yataqxana kimi istifadə edilməsinə icazə verməsi onların kimliyindən xəbər verir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin
Xüsusi Fondlar Şöbəsi
F.№51, siy.3, sax.vah.№421, səh.32

MƏŞƏDİ İBRAHİM AĞA KOSALI

Məşədi İbrahim ağa Kosalı 1872-ci ildə Qazaxın Kosalar kəndində anadan olub. Onun mənsub olduğu nəsil Qazaxda "Dəlləklilər" adı ilə tanınırdı. Məşədi İbrahimin atası Hacı İsmayıl iki dəfə Həcc ziyarətində olub və ikinci ziyarətdən qayıdarkən yolda - Ərəbistanda vəfat edib. Yoldaşları onu orada dəfn ediblər. O, ömrü boyu mirab, yəni su ağası işləyib. Qazaxdan Şəmkirədək bütün Kürqırağı obaların əkin suyu ilə təmin olunmasına nəzarət edirdi. İşgüzar adam idi. Kənddəki bir neçə torpaq sahəsindən, dəyirman və fermasından savayı, Qazaxda üç mülkü, bir neçə dükkanı, bir karvansarayını var idi. O, 1925-ci ildə vəfat edib. Onu özünün tikdirdiyi məsciddə dəfn ediblər. Daha sonra isə sovet hökuməti ağaların, bəylərin qəbirlərini dağıdırdı deyə, oğlanları gecə ilə qəbrini köçürdülər. İzin itməsi üçün, sadəcə, sinədaşı qoydular. Hazırda onun tikdirdiyi məscid kitabxana kimi fəaliyyət göstərir. Binaanın arxa hissəsində "Qurani-Kərim"dən ayə olub. Onun üzərində isə ay və ulduz təsvir edilib. Məşədi İbrahimin 4 oğlu və 3 qızı olub. Oğ-

lanları Müseyib, Nəsrəddin, Teymur, Ənvər, qızları isə Afitab, Mövrəstə və Pünhan idi. Sovet hökuməti qurulandan sonra Teymur Sibirə, Ənvər və Nəsrəddin isə Balakənə sürgün olundular, Müseyib isə 1931-ci ildə güllələndi.

Məşədi İbrahim Firidun bəy Köçərli tərəfindən Qori Müəllimlər Seminariyasının Tatar (Azərbaycan) Şöbəsi Azərbaycana köçürülərkən 17 otaqdan ibarət olan imarətini seminariyaya bağışladı. Burada 1918-ci ildən etibarən Qazax Müəllimlər Seminariyası fəaliyyətə başladı. Özü isə Kosalar kəndindəki mülkünə köçdü. Sonralar orada vəfat etdi və kənd qəbristanlığında torpağa tapşırıldı.

Kosalar kəndində indi də bir hissəsi salamat qalan kənd məscidini Məşədi İbrahim tikdirmişdir. O, Qazaxda bir sıra kasıb ailələrin uşaqlarını Qori Müəllimlər Seminariyasına oxumağa göndərmişdi.

İSRAFİL AĞA KƏRBƏLAYEV

İsrafil ağa Kərbəlayev 1866-cı ildə Azərbaycanın Qazax qəzasının Qıraq Kəsəmən (indiki Ağstafa rayonunun Qıraq Kəsəmən kəndi) kəndində varlı bəy ailəsində anadan olub.

İsrafil ağa Qazax şəhərində qədim hamam, Cümə məscidi və 3 nömrəli məktəbin binasını tikdirib. Yeniyetmə vaxtlarından qorxmaz, cəngavər bir bəy oğlu kimi böyük hörmət qazanmışdır. Qıraq Kəsəmən kəndinin ağası olduğundan sonra isə gördüyü işlər-

lə nəinki öz kəndində, hətta bütün Qazax qəzası, Borçalı, Göyçə mahalları, Gəncə və İrəvan quberniyalarında böyük nüfuz qazanmışdır. İsrafil Ağa Qıraq Kəsəmən kəndinin sakinlərinin malından, canından həmişə muğayat olar, kənddə çoxlu xeyriyyəçilik və abadlıq işləri görürdü.

İsrafil ağa kəndə ara-sıra basqınlar edən erməni və gürcü oğru dəstələrini əzib basqınlarının qarşısını almışdır. Onun xəbəri və icazəsi olmadan hətta bir çar məmuru belə kəndə gələ bilməzdi. Kovxası olduğu kəndin vergisini həmişə özü ödəyərdi. Əvəzində isə kənd sakinlərindən mal-pul yox, bir-biri ilə mehriban dolanmağı və oğurluq etməməyi tələb edərdi. Buna riayət etməyənləri isə cəzalandırırdı. Bu baxımdan onu gözü götürməyən, düşmənçilik edənlər də çox idi. XX əsrin əvvəllərinə kimi Qazax qəzasının tanınmış bəylərindən olan xeyriyyəçi Qaçaq Kərəm ilə qan düşməni olub. İsrafil ağanın gənc vaxtlarda gücünə güc qatan, qardaş kimi ona yaxın olan dostu Molla Zal oğlu İsgəndərin oğlu Kərəm idi. Amma necə möhkəm dost olmalarına baxmayaraq, sonra araqatanlar onları bir-birinə düşmən etdi. Buna baxmayaraq, onlar mərdanə düşmənçilik etdilər. İsrafil Ağa və Qaçaq Kərəmin mərdliyi, namusu, qeyrəti,

igidlik və şücaəti bu gün nəinki Qıraq Kəsəmən elində, hətta bütün Azərbaycanda gənc nəsillərə örnək kimi dəyərləndirilir.

1918-ci ildə İsrafil ağa Qazax kəndlərindən və digər bölgələrdən seminariyaya oxumağa gələnlərin yaşayış yerlərini təmin etmək üçün bir neçə otaqlı mənzilini təmənnəsiz onların istifadəsinə verir.

Azərbaycanı bolşeviklər işğal etdikdən sonra İsrafil Ağanın bütün malı-mülkü müsadirə edilib. 1917-ci ilin mart ayında Qıraq Kəsəmən kəndində "Qolpun" deyilən su dərəsinin kənarında xaincəsinə güllələnib. Həmin yerə bu gün də "Ağavurulan" deyirlər. Fəaliyyətinə siyasi don geyindirilən bu xeyriyyəçilər haqqında məlumat azdır və bu, totalitar sovet rejiminin iyrənc simasını bir daha ortaya qoyur.

Yazdıq ki, izləri qalsın. Xatırlatmağın özü yaşatmaqdır!

**Günəş şölə saçır, dan yeri gülür,
Bu cahan mülkünə nurlar tökülür.
Xalqına səxayla arxa olanın
Bu millət əbədi qədrini bilir.**

**Sənin əməlinlə gülsə ürəklər,
Açar qol-qanadın arzu-diləklər,
Daim xatırlayıb yaşadar hər kəs
Heykəlin önünə gələr çiçəklər.**

N.İsrafilqızı

SEMİNARIYANIN FƏALİYYƏTİNDƏ İLKİN MƏRHƏLƏ

Təhsil bir millətin, bir camaatın arasında hürrüyyət və maarifin təzayid və intişar etməsindən ibarətdir və hansı millət arasında hürrüyyət və maarif nemzlərindən daha çox ətraf və bəhrəyə isə o millət daha mütərəqqidir.

Əli bəy Hüseynzadə

Görkəmli maarifpərvər, əsl təhsil fədaisi olan Firidun bəy Köçərli Qazax Müəllimlər Seminariyasının müdiri kimi fəaliyyət göstərdiyi dövrdə özünün istək və arzularını da həyata keçirməyə cəhd edirdi. Həmin arzu və istəklər isə xalqın savadlanması, gənc, müstəqil ölkənin çiçəklənməsi üçün gərək idi.

Firidun bəy çox haqlı olaraq təhsilin milliləşdirilməsinə onun məzmunundan başlamaq ideyasını irəli sürürdü.

Hökumətin maarif naziri Həmid bəy Şahtaxtinski köhnə proqramları yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq yenidən tərtib etmək məqsədilə Firidun bəyə göndərmişdi. O isə təhsildə milliləşmə ilə əlaqədar proqramlarda Azərbaycan türkcəsinə uyğun gəlməyən bəzi sözləri redaktə etməklə kifayətlənməmiş, AXC-nin "Azərbaycan tarixi" kursunun proqramını

Həmid bəy Şahtaxtinski

qəbul etmiş, tarix dərslərini həmin proqrama əsaslanaraq keçirməyi təklif etmişdi. Proqram türk qəbilələri və xalqları, qədim türk dövlətləri, Mahmud Qəznəvi sülaləsinin hökmranlığı dövrü, türk səlcuqları və onların mədəni xidmətləri, Azərbaycan haqqında tarixi arayış, Şah Abbas, Nadir şah, Şah İsmayıl Xətai, Şirvan xanları və s. haqqında müəyyən məlumatlar vermək üçün nəzərdə tutulmuşdu. Qeyd olunan proqram göstərir ki, Azərbaycan türklərinin tarixinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün ortaq türk tarixinə müraciət olunmasının əhəmiyyətli cəhətləri AXC-nin Maarif Nazirliyinin nəzərindən yayınmamışdı. Bu, Azərbaycanda dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş ilk tarix dərslisi olacaqdı. Çünki millilər ərzində yaranmış tarixi həqiqətləri parçalayaraq gənc nəsələ mənimsətmək üçün "yeni tarix" inşa etməyə ehtiyac duyulmamışdı.

Lakin Azərbaycan tarixində XV-XVII yüzillərdən başlayaraq müəyyən tarixi faktların ayrılıqda tədris olunması nəzərdə tutulmuşdu. Qazax Müəllimlər Seminariyası AXC-də təhsil sisteminin milli əsaslar üzərində qurulmasında həqiqi mənada bir təcrübə, dayaq rolu oynaması ilə tarixi vəzifəsini yerinə yetirdi. Bu, Azərbaycan xalqı qarşısında böyük bir ictimai tarixi hadisə idi. Təbii ki, o dövrdə artıq köhnə dərsliklərdən imtina olunmalı, yeni milli dərsliklər yazılmalı və çap olunmalı idi. Bir çox dərsliklər tərcümə edilməli və milli ruha uyğunlaşdırılmalı idi. Bütün bunlar sadə məsələ deyildi. Bunun üçün müvafiq pul vəsaiti və illər lazım gəlirdi. Daha böyük çətinlik isə dərslikləri hazırlayacaq mütəxəssislərin araya-ərsəyə gəlməsi idi.

"Azərbaycan tarixi" proqramı haqqında Firidun bəyin tənqid və izahlarını nəzərə alaraq doğma diyarı öyrənərkən əsas diqqətin elmi tənəzzöhlərə (ekskursiyalara) yönəldilməsi, uşaqlara tarixi keçmişimizin əyani şəkildə öyrədilməsi məqsədilə seminariyada muzeyin yaradılması və s. işlər də bu fikrin doğruluğunu təsdiq edirdi. F. Köçərlinin səyi nəticəsində Qazax Müəllimlər Seminariyası qısa müddət ərzində respublikada geniş şöhrət qazandı və metodik mərkəzə çevrildi.

Yeni təhsil müəssisəsi savadsızlığın aradan qaldırılmasında da mühüm rol oynadı. Seminariya müəllimlərinin köməyi ilə yaşlılar üçün savad kursları açıldı. Maarif nazirinin göstərişinə əsasən türk dilində ədəbiyyat toplamaq və yaymaq üçün oxu dərnəkləri yaradıldı.

ADR 2 fevral 1920-ci ildə respublikada dörd seminariyanın açılmasına icazə verdi. Belə seminariyalardan biri də Zaqatalada qızlar üçün açılmışdı. Qeyd edək ki, yeni açılan müəllim kursları və seminariyalarda Qazax Müəllimlər Seminariyasının təcrübəsindən geniş şəkildə istifadə olunurdu. Bu da məlumdur ki, Qazax Müəllimlər Seminariyasının məzunlarından 20 nəfər əməkdar müəllim adına layiq görülüb. Seminariyanın müdiri F. Köçərli Qazaxda çox geniş fəaliyyət göstərərək təkcə maarif və mədəniyyət xadimi kimi deyil, həm də dövrün görkəmli ictimai xadimi kimi də məşhurlaşmışdı. O, yetimlər evi təsis etmiş, erməni-rus birliyinin qurbanı olmuş didərginlərə və qaçqınlara yardım fondu təşkil etmişdi. Bu, o dövr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Təəssüf ki, xalqı, milləti, vətəni üçün əvəzolunmaz maarif fədaisi Firidun bəy Azərbaycanın milli elitasına qənim kəsilmiş bolşevik-daşnak hakimiyyəti olan Sovet dövlətinin qırmızı cəlladları tərəfindən repressiyaya uğradıldı. Ağlasığmaz hala baxın ki, xalqına can yandıran, kasıblara kömək edən dəyərli maarif xadimi "xalq düşməni" damğası ilə güllələndi. Ancaq onun rəhbərlik etdiyi məktəb ölümündən uzun illər sonra da ölkəmizə onlarla tanınmış şəxsiyyət bəxş etdi.

Qazax Müəllimlər Seminariyası 40 illik (1918-1958) fəaliyyəti dövründə üç mindən çox müəllim hazırlamış və onlar azərbaycanlıların yaşadıkları bölgələrin hamısına maarif işığı aparmışlar. Bu təhsil müəssisəsinin hazırladığı kadrlar Azərbaycanda kütləvi savadsızlığın aradan qaldırılmasında müstəsna rol oynadı-

lar. Onlarla seminariya məzunu Ermənistandakı və Gürcüstandakı Azərbaycan məktəblərində ibtidai sinif müəllimi kimi uğurlu fəaliyyət göstərmiş, həmin bölgədə yaşayan azərbaycanlıların arasında təhsilin və maarifin yayılmasında fədakarlıq nümayiş etdirmişdilər.

Seminariyada tələbələrin elmi biliklərə və geniş dünyagörüşünə yiyələnməsi, bacarıqlı müəllim kimi hazırlanması həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Tələbələrdə nəzəri və təcrübi vərdişlərin formalaşdırılması məqsədilə pedaqoji təcrübənin, sinifdən xaric və məktəbdən kənar təhsil-tərbiyə işlərinin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Tələbələrin təcrübə dərsləri iki-üç il davam edir, həmin dərslərin icmalları müəllimlər tərəfindən diqqətlə yoxlanılır, dərslərin geniş müzakirəsi keçirilirdi. Tədris-tərbiyə işlərinin səmərəli təşkilində seminariyanın demokratik əsaslarla idarə olunması mühüm rol oynayırdı. Seminariyada qibtə ediləcək möhkəm intizam, humanist-demokratik öyrətmə və öyrənmə mühiti, müəllim-tələbə əməkdaşlığı var idi.

Qazax Müəllimlər Seminariyası Qori Müəllimlər Seminariyasının ənənələri əsasında təşkil olunmuşdu. Onun Azərbaycanda fəaliyyət göstərən, kəmiyyət və keyfiyyətcə fərqlənən yeni bir modeli idi. Bu səbəbdən də bir müddət onun nizamnaməsi əsasında fəaliyyət göstərmişdir.

1921-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı müəllim seminariyaları üçün yeni nizamnamə qəbul etdi. Qazax Müəllimlər Seminariyası zahirən bu nizamnaməyə tabe olsa da Qori ənə-

nəsinə sadıq qaldı, orada istinad olunan mütərəqqi təlim və tərbiyə üsullarının tətbiqini davam etdirdi.

1925-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə müvafiq seminariyaların bazasında dördillik pedaqoji texnikumlar yaradıldı. Qazax Seminariyası da Qazax Pedaqoji Texnikumuna çevrildi. Azərbaycanda sovet dövründə açılmış digər seminariyaların tarixi ənənəsi olmadığından onlar bir neçə il sonra bağlandı.

Qazax Müəllimlər Seminariyası Qori ənənələrini saxlamaqla onun layiqli varisi oldu, 1959-cu ilə qədər öz fəaliyyətini davam etdirdi.

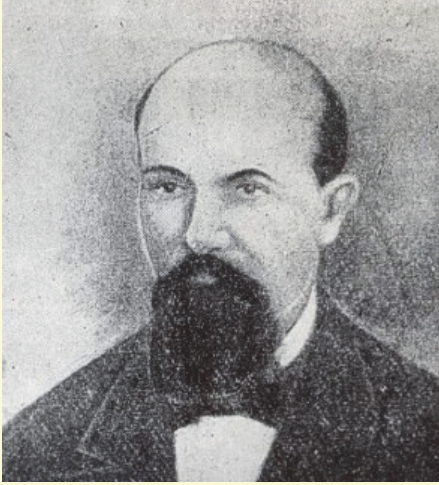
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ YAZILAN İLK DƏRSLİK

*Ana dili millətin mənəvi diriliyidir,
həyatın mayəsi mənziləsindədir,
onu əziz tutmaq hər kəsə borcudur.*

Firidun bəy Köçərli

Vətən sözü müqəddəs bir anlayış olduğu kimi, ona bağlı sözlər, ifadə tərzləri də şirin, qiymətli və əziz olur. Sadə bir misalla bunu sübut edə bilərik. Hesab edək ki, dünyanın ən uzaq ölkələrindən birində Azərbaycan dilində danışmaq eşidirik. Tə-

səvvür edək ki, bu, bizi nə qədər sevindirər. Yaxud bir əcnəbi Azərbaycan dilində danışır. Təbii ki, ürəyində Vətən məhəbbəti olan hər kəs buna sevinər, qürurlanar. Çünki hər bir xalqın dili onun milli kimliyidir, desək, yanılmazıq. Bu ideyanı uca tutan o dövrün ziyalıları, şairləri, yazıçıları, mədəniyyət və ictimai xadimləri məktəblərdə keçirilən fənlər üzrə dərslərlərin öz dili-

Aleksey Çernyayevski

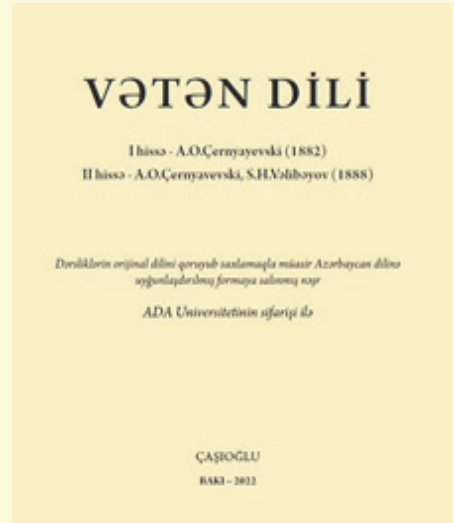

mizdə olmasını arzulayır və bu istiqamətdə real addımlar atırdılar. "Vətən dili" dərsliyi ilk dəfə 1882-ci ildə "Qafqaz Kitabı Ticarəti" nəşriyyatında - Tiflisdə çap edilmişdir. İlk səhifədə belə bir qeyd var: "**Kitab mənim müsəlman tələbələrimə həsr edilir**". Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının inspektoru A.Çernyayevskinin dərsliyin tərtibçisi kimi belə bir qeyd etməsinə həm haqqı çatır, həm də bu qeydlə seminariyanın azərbaycanlı

tələbələrinə öz sevgisini ifadə edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Qori Seminariyasının Azərbaycan şöbəsində təqdirəlayiq görülən hər bir işin Çernyayevski ilə bağlı olduğunu Firidun bəy Köçərli çıxışlarında nəzərə çatdırardı. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan dilində ilk dərslik də məhz onun gərgin zəhməti sayəsində ərsəyə gəlmişdi.

Səfərli bəy Vəlibəyov

"Vətən dili" kitabı iki hissədən ibarətdir. Birinci hissənin müəllifi Azərbaycanı və onun dilini çox sevən, milli ənənələrimizə, folklorumuza yaxından bələd olan, Qori Müəllimlər Seminariyasında neçə-neçə həmyerlimizin yetişməsində misilsiz əməyi olan Aleksey Çernyayevskidir. İkinci hissəni isə A.Çernyayevski Səfərli bəy Vəlibəyovla birgə işləyərək ərsəyə gətirmişdir. Kitabdakı şeirlər həmin dövrün maarifçi ziyalısı Həsənağa

xan Qaradağskinindir. Bu kitab həmin dövr üçün çox gərəkli dərslük hesab edilirdi. Tanınmış maarifçi Səfərəli bəy Vəlibəyov sonralar yaradılan Qazax Müəllimlər Seminariyasının ilk müəllimlərindən biri olmuşdur. Qazax Müəllimlər Seminariyasında Firidun bəy Köçərli və müəllim kollektivi Qori Müəllimlər Seminariyasının tədris ənənələrini ləyaqətlə davam etdirirdilər. Bu baxımdan "Vətən dili" dərslüki də Qazax Müəllimlər Seminariyasında əsas tədris vəsaiti kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi və gənc beyinləri ziya nuru ilə işıqlandırırdı.

Onu da nəzərə çatdıraraq ki, tarixin müxtəlif dövrlərində bu dərslük bir neçə dəfə müvafiq yeniliklərlə nəşr edilib. Lakin 141 il bundan əvvəl ilk ana dilində yazılan "Vətən dili" dərslüki Vətən və ana dili sözlərinin müqəddəslik məzmununu bu gün də qoruyub saxlamaqdadır. Elə buna görədir ki, klassik irsimizə bağlı bir sıra nəşrləri tarixin arxivlərindən çıxarıb yeni nəşr formatında müasirlərimizə təqdim edən, *"Azərbaycan xalqının tarixi mirasını qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək işinə töhfə verməkdən qürur duyan"* ADA Universiteti "Vətən dili" dərslüki yeni-dən çap edir. "Vətən dili" hansı keyfiyyətləri ilə indinin özündə belə diqqəti cəlb etmişdir? Bu suala dərslükin yenidən nəşri ideyasının müəllifi, ADA Universitetinin rektoru Hafız Paşayev kitabə yazdığı ön sözdə belə cavab verir: *"Vətən dili" diqqəti ilk olaraq öz milliliyi, dilinin özəlliyi, səhifələrindəki ədəbi nümunələrinin səmimiliyi, xəlqiliyi, uğurlu seçilmiş atalar sözü, tapmacaları ilə cəlb edir. Belə klassik bir dərslük azərbaycanlı uşaq və*

müəllimlər üçün mükəmməl dərs vəsaiti kimi əvəzsiz mövqeyə sahiblənmişdir".

Bu dərslik ilk mükəmməl nümunə kimi sonralar Vətən dili, ana dili ilə bağlı yaradılan kitablara nümunə olmuşdur. Əgər bu kitab Azərbaycanın klassik maarifçiləri olan Məhəmməd bəy Mahmudbəyovun, Süleyman Sani Axundovun, Fərhad Ağazadənin, Üzeyir Hacıbəylinin, Müslüm Maqomayevin uşaq çağlarında dilimizi, folklorumuzu, milli kimliyimizi öyrəndikləri ilk istinad yeri olubsa, belədə onun əvəzsizliyindən bir daha söz açmaq artıq olardı. "Vətən dili"nin müasirlərimiz, yeni nəsil üçün də gərəkli olduğunu yeni nəşrin anonsu çox doğru olaraq belə təqdim edir: *"Nəşrindən 141 il keçsə də, yaşından asılı olmayaraq, özünü azərbaycanlı sayan hər kəs, bir çox folklor nümunələrimizin orijinal formada bir yerə toplandığı bu kitabla yaxından tanış olmalı, ondan əcdadımızın hikmətini, Vətən eşqini duymalıdır"*.

Qeyd edək ki, şair Həsənağa Qaradağski dərsliyi transliterasiya edən, müasir oxucu üçün aydın dilə salan, lüğət və digər qeydlərin müəllifi Vüqar Qaradağlının ulu babasıdır.

Kitabın II hissəsini Vüqar Qaradağlı Sayman Aruzla birgə hazırlamışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bir cəhətə də xüsusi diqqət yetirək ki, "Vətən dili" dərsliyi, əslində, bundan əvvəl də transliterasiya ilə nəşr edilmişdir. Lakin əvvəlki nəşrlər daha çox elmi mahiyyətdə olmuş və bir çox elmi yanaşma mətnləri ilə, geniş elmi izahları, çoxsaylı cədvəlləri, minlərlə sözdən ibarət lüğəti ilə çoxsəhifəli bir nəşr formatında olmuşdur. Vüqar Qaradağlı

kitaba yazdığı "Nəşrə dair bir neçə söz"dəki qeydlərində yeni - üçüncü nəşrin meydana gəlmə zərurətini belə əsaslandırır: *"Sözügədən nəşrlərin həm elmi-akademik səciyyə kəsb etməsi və tirajının az olması, həm də transliterasiyasının fonetikliyi, fiziki olaraq ağır çəkisi onların geniş kütlə tərəfindən istifadəsində çətinliklər yaradırdı. Hiss olunurdu ki, "Vətən dili"nin daha rəvan, oxunuşa ağırlıq gətirən haşiyələrdən xali variantına ehtiyac var"*.

Vüqar Qaradağlı

Vüqar Qaradağlı akademik Hafiz Paşayevin ideyası əsasında yazılan bu kitabın geniş oxucu kütləsi üçün yeni orijinal nəşrini işləmişdir. "Vətən dili"nin məzmunu və mahiyyəti haqqında daha aydın söhbət açmaq yerinə düşər. Bu kitabın hazırlanmasına qə-

dər Azərbaycan dili ərəb-fars tərkibləri ilə dolu idi. Ona görə də dilimiz qəsdən ağırlaşdırılmışdı. Rus və fars hakimiyyətləri azərbaycanlıları, bir növ, manqurtlaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycan dilini sıxışdırırdılar.

Kitabın ilk səhifələrini "təzə qayda" ilə tərtib olunmuş əlifba təşkil edir. Əlifbanın hər hərfi həmin səsə bağlı sözlərlə müşayiət olunur ki, bu da əslində sonrakı dərsliklərə nümunə kimi dəyərləndirilə bilər. Daha sonra kitabda *"Mübtədilər oxumaqdan ötrü (ibtidai sinif şagirdləri üçün oxu) bir neçə nağıl və hekayə"* təqdim olunur. Dərsliyin klassik formatına uyğun olaraq hər bir nağıl və ya hekayədən sonra şagirdin mətni daha yaxşı qavraması və yadda saxlaması üçün müvafiq suallar və məsələlər təqdim olunur. Bu təqdimat formatı da sonrakı dərsliklərə nümunə rolunu oynayır.

Daha sonra eyni təqdim formatında "Nəsx" (ərəb yazı növlərindən biri) xəttində və "Qurani-Şərif"dən olan dərs mətnləri kitabına salınır. Burada "Qurani-Şərif"dən gətirilən surələr xüsusi maraq doğurur. Kitabın ikinci cildi belə bir problemə həsr olunub: *"Türki-Azərbaycan dilində təlimi-qiraət (qiraət təlimi), inşaa və imla məşğuliyyəti üçün kitabçadır (dərslikdir)"*. A.O.Çerneyevski və S.H.Vəlibəyovun bu kitabının o dövrün səlahiyyətli idarələri tərəfindən təsdiqi, senzuranın razılığı ilə "Kəşkül" mətbəəsində çap edildiyi xüsusi qeyd olunur. Müəlliflər əsərin əvvəlində təqdim etdikləri "Müqəddimə" hissəsində dərsliyin ümumi mahiyyətini açıqlayır, buradakı yazıların çox maraqlı ol-

duğuna görə bu hissənin "üçüncü sənəyə" də yaraya biləcəyini vurğulayırlar. Həmin müqəddimədə dilimizin müasir problemləri ilə səsleşən bir abzası olduğu kimi təqdim edirik: *"Zənnimizə görə, bu tələfin (əsərin) dili bir para (bəzi) müsəlman üdəba və üləmələrinə (ədib və alimlərinə) ifrat (artıq dərəcədə) sadə görünəcəkdir, çünki onların rəy və nəzərlərinə görə fəsihanə (təmtəraqılı, gözəl) ibarələr (söz birləşmələri) gərəkdir dolu olsun ərəbi və farsı kəlmələri ilə. Hətta bir para (bəzi) alimlərin təsəvvürünə görə, bir türk (Azərbaycan türkü) türkcə (Azərbaycan türkcəsində) bilmək xahiş etsə (istəsə), gərəkdir ki, qabaqca (əvvəl) fars və ərəbcə təhsil etsin. Amma gərəkdir bu barədə bizləri məzur (üzrlü) tutub bunu nəzərə alsınlar ki, həmin kitabça (dərslik) ancaq əlifbanı qurtarıb qiraətə yeni şüru edənlər (başlayanlar) üçündür"*.

Göründüyü kimi, burada həm şagirdlər üçün yazılan dərsliyin aydın dilə malik olmasının vacibliyi, həm də ana dilimizin adının tarixi formatının bu gün üçün də aktual olduğu maraqlı doğurur. Dərslikdə o dövr üçün də, bu günümüz üçün də çox maraqlı mövzular əks etdirilib. İyirmi altı anlayışın hekayətlərdə izahını təqdim edən bu səhifələr ustad pedaqoqların bütün zamanların uşaqları üçün təqdim etdikləri qiymətli mətnlərdir. Məsələn, kitabda təlim və lövhə, məktəb ləvazimatları, ev və oyun əşyaları, xörək və su, geyim, ev və çöl heyvanları, heyvanların, quşların növləri, taxıl məhsulları, mədəniyyət, həftə günləri, fəsillər, ölçü, çəki, peşə, yaxşılıq və yamanlıq və s. onlarca anlayışın sadə

ana dilində izahı - həm də uşağa maraqlı gələcək mətnlərlə izahı bu günün dərslikləri üçün nümunə ola bilər. Dərslikdə izah edilən bəzi anlayışların vacib olduğuna və necə aydın dildə yazıldığına misal olaraq aşağıdakı nümunəyə diqqət edək: *"Qurban bayramı zilhicə ayının sonuncu günüdür. Bu bayram dinimizcə vacib və əziz bayramların ümdəsidir (ən əsasıdır). Bu gündən Həccdə olan müsəlmanlar üçün vacibdən (şəriətlə vacib buyrulmuş) əməllər vardır. Cümləsindən (onlardan) biri də Minada (Kəbə qurbangahında) qurban kəsməkdir. Müctəhitlərdən (ruhani alimlərdən) bəziləri Həccdə olmayanlara qurban kəsməyi yenə də vacib bilirlər. Buna görə müsəlmanlardan az adam tapılır ki, o mübarək gündə qurban kəsməsin. Qurban şəriətcə üç hissəyə bölünür: bir payı füqəranın (kasıbların), ikinci qonşuların, üçüncü ev sahibininindir.*

Ramazan bayramı kimi bunda da xələyiq (camaat, xalq) məscidi-cameyə və ya səhraya (açıq yerlərə) toplanıb namaz qılınır, moizə olunur və xütbə oxunur.

Bu gün də qurban kəsmək şüarı (ənənəsi, mərasimi) Peyğəmbərimizin (s) ən ulu babası olan İsmayıl peyğəmbərin qurban aparılmağına və əvəzində Haqq-taala tərəfindən qoç gəlməyinə işarədir. Buna səbəb dəxi (də) o idi ki, ol (o) Həzrətin nəslindən gərək idi Peyğəmbərimiz (s) - Axırzaman peyğəmbəri (sonuncu peyğəmbər) - vücuda (dünyaya) gəlməmiş".

Bəli, xalqın mənəvi zənginliyini göstərən, əsrlərdən-əsrlərə, nəsillərdən-nəsillərə keçən ənənələr çox böyük tərbiyəvi təsir

imkanları ilə həmişə yadda qalır, mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstər ilk yazıldığı dövr, istərsə də müasir dövrdə yeni tərtibdə nəşr edilmiş "Vətən dili" dərsliyi Vətənə, millətə məhəbbəti əks etdirməsilə millilik keyfiyyəti açıqlayır. Yeni nəşr dərsliyin filoloji, pedaqoji, milli xüsusiyyətlərinin tarixi qaynaqlarına nəzər salınsa 140 il sonra da milli düşüncəmizin klassik dərslik formatına təsiri aydın görünür ki, bu da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bəli, xalqın mənafeyinə xidmət edən nə varsa hamısı qiymətli və əvəzolunmazdır. ADA Universitetinin dilimizə göstərdiyi bu diqqət və qayğı təqdirəlayiqdir.

QAZAX SEMİNARIYASINDA TƏLİM VƏ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

*Təhsilin milli zəmində aparılması uşaqların
milli ruhda böyüməsinə, öz tarixini, ədəbiyyatını
mükəmməl mənimsəməsinə səbəb olacaq.*

Firidun bəy Köçərli

Qazax Seminariyasının fəaliyyətinin bütün mərhələlərində, xüsusilə, Firidun bəyin rəhbərliyi dövründə təlim və tərbiyə işləri yüksək səviyyədə aparılırdı. Firidun bəyin həmin məsələlərə dair yazdığı "Zaqafqaziyada müəllim seminariyası", "Müsəl-

manların ehtiyacı məsələsi", "Məişətimizə dair" və digər məqalələrində təlim və tərbiyənin keyfiyyətli olmasını ön plana çəkirdi. Təcrübəli pedaqoq bilirdi ki, uşaqların layiqli vətəndaş kimi yetişməsində müəllimin rolu böyükdür. Ona görə də müəllimin özünün bilik səviyyəsinin yüksək olmasını həlledici şərt hesab edirdi.

Firidun bəy həmin məqalələrində yazırdı ki, orta məktəblərdə dərs deyənlər həm də ictimai fəaliyyəti ilə tanınmalıdırlar. Üç saat alayarımcıq dərs deyib evə tələsməməli, xalq qarşısındakı müqəddəs borcunu vicdanla, məsuliyyətlə ödəməlidir. Müəllimlər daima öz üzərində işləməli, bilik dairələrini genişləndirməli, dünyagörüşünü daha da artırmağa çalışmalıdırlar. İşlədiyi müddətdə əlinə qəzet və kitab almayan müəllimlərin sonradan adi bir məmura çevriləcəyini nəzərə çatdırırdı. Ona görə seminariyada təlimin, tərbiyənin və tədrisin yüksək keyfiyyətdə olması üçün Qoridən Qazax Seminariyasına özü ilə bərabər, təcrübəli müəllimlər gətirmişdi. İbrahim Qayıbov, Mirzə Vəliyev, Məhiş Hüseynov, Mustafa Məmmədov həmin müəllimlərdən idilər. Onlar xalqın balalarına can yandırır, şagirdlərin savadlı, tərbiyəli və bacarıqlı olmaları üçün təlimin müxtəlif üsullarından bacarıqla istifadə edirdilər. Müəllim və tərbiyəçilərin vəzifəsini onlara başa salmaq lazım deyildi. Hər kəsin öz müqəddəs borcunu lazımınca verəcəyinə əmin olan Firidun bəy Köçərli pedaqoji şuranın birinci iclasında Qori Seminariyasının nizamnaməsini əsas götürərək Azərbaycan Demokratik Respublikasının milli maraqlarına mü-

vafiq şagirdləri və müəllimləri əhatə edən təlimat hazırladı. Birinci qrupa şagirdlərin təlim keyfiyyətini yüksəltmək və gələcək müəllimə lazım olan keyfiyyətləri aşılamaq, ikinci qrupa isə müəllimlərin əlbir, qarşılıqlı fəaliyyəti, şəxsi nümunəsi, mərifəti və nəzakəti kimi məsələlər daxil idi. Firidun bəy təlimatın ikinci bəndinə müvafiq əlverişli tərbiyə üsulları seçir, ev tapşırıqlarının normadan çox olmamasına nəzarət edir, geridə qalan, xəstəliyə görə dərslərini çatdırıb yerinə yetirə bilməyən şagirdlərlə olan münasibətə və sinifdən xaric oxu məsələlərinin düzgün təşkilinə diqqət yetirirdi. O, şagirdlərin səmərəli fəaliyyəti üçün sinif otaqlarının, yaşayış binalarının abadlığına və səliqəsinə fikir verməklə bərabər şagirdlərin sağlamlığına və səhhətinə, istirahətlərinin səmərəli keçməsinə də qayğı ilə yanaşırdı. Şagirdlərin kənar şəxslərlə görüşmələrinə, pansionatdan icazəsiz çıxmalarına yol verilmirdi. Seminariyada fəaliyyət göstərən növbətçi müəllimlər və tərbiyəçilər uşaqların şüurlu intizamına, yemək qaydalarına əməl etmələrinə nəzarət edirdilər. Firidun bəy özü uşaqlara kənddən gətirilən və ya göndərilən yeməklərin, sovqatların keyfiyyətini yoxlayar, zərərli olanları geri qaytarardı. O, qaydalara müvafiq olaraq pansionatdan icazə ilə şəhərə çıxan və ya tətill günləri başa çatandan sonra onların seminariyaya vaxtında qayıtmalarını tələb edirdi. Hətta bildirirdi ki, qaydanı pozanlar cəzalandırılacaqlar, kobud səhvə yol verənlər isə seminariyadan çıxarılacaqlar. Eyni zamanda, dərslərə gəlməyənlər buraxdıqları dərsləri öyrənib müəllimə cavab verməli idilər. Şagirdlərdən gi-

giyenik qaydalara əməl etmək, şəxsi əşyalarını və məktəb avadanlıqlarını qorumaq tələb olunurdu. Bir sözlə, şüurlu intizam mühiti yaradılmışdı və hamı buna əməl edirdi.

Seminariyada tələbələrin yaxşı oxumaları üçün həvəsləndirmə tədbirləri də həyata keçirilirdi. Belə ki, dərslərdən yaxşı qiymət alan və özünü nümunəvi aparalar nahardan sonra üç saat müddətində şəhərə gəzməyə gedə bilərdilər. Tədris həftəsi ərzində nöqsana yol verməyən seminaristlər valideynləri və qohumları ilə görüşə bilərdilər. Seminariya rəhbərliyi tərəfindən pansionatdan kənara çıxanlardan özlərini ləyaqətlə aparmaları tələb olunurdu. Müəllimlər uşaqlara ədəb-ərkan qaydalarını öyrətməyə diqqət edirdilər ki, seminariyanı bitirənlər yaxşı müəllim və geniş biliyə malik ziyalı kimi tanınsınlar.

Firidun bəy Köçərli Qori Müəllimlər Seminariyasının bütün əməkdaşlarına o qədər bağlı idi ki, həmin əməkdaşları Qazax Seminariyasına da gətirməyə çalışırdı. Onun fəaliyyətinin əsas məqsədi ölkəyə son dərəcə hazırlıqlı müəllim kadrları yetişdirmək idi. Bunun üçün təlim və tədrisin ən mükəmməl üsul və formalarından bacarıqla istifadə edirdi. Qazaxda da həmin işlərin keyfiyyətini yüksəltmək üçün pedaqoji və metodiki məsələləri kollektiv müzakirə edib müəllimlərə tövsiyələr hazırlanmasına məsul olan komissiyalar təşkil etmişdi. Həmin komissiyalar dərslərdə xorla oxu, mahnı ifa etmək, bədii qiraətlə şeir söyləmək, müxtəlif didaktik oyunlar keçirmək üçün müəllimlərə lazımi göstəriş verirdilər. Komissiyalar bunlarla bərabər təlim prosesində

ucadan oxu, yazı növləri, əyanilik kimi məsələlərin həllində müəllimlərə köməklik göstərirdi. Qəzet və jurnallardan götürülmüş şəkillərlə məktəb həyatına, ailəyə, ilin fəsillərinə, tarixi hadisələrə, görkəmli şəxsiyyətlərin həyatlarına dair albomların necə düzəldilməsi barədə də müəllim və şagirdlərə dəyərli məsləhətlər verilirdi. Təcrübəli müəllimlərin təlim materialları ilə bağlı düzəldikləri əyani vəsaitlərdən tələbələr həm dərslərdə, həm də pedaqoji təcrübə prosesində istifadə edirdilər.

Firidun bəy müəllimlərdən qəti şəkildə tələb edirdi ki, onlar pedaqoji məharət göstərüb seminaristlərin hər birinə fərdi yanaşsınlar və tapşırıqları onların bacarıq və qabiliyyətlərinə uyğun şəkildə işlətsinlər. Bütün bunların nəticəsində Qazax Seminariyasında zəngin pedaqoji təcrübə yaranmışdı. Buradakı pedaqoji mühit Azərbaycanın bütün təhsil müəssisələrinə nümunə idi. Məsələn, pedaqoji prosesdə dərslük kitabları, bədii ədəbiyyat, yazılı və qrafik işlər, üzündən köçürmə, şeir təmsillərə süjet çəkmək, bədii əsərlərdən müəyyən hissələrin məzmununu öz sözləri ilə ifadə etmək, coğrafi xəritələr tərtib etmək, məktub, müraciət, tərcümeyi-hal yazmaq, dəftərxana işləri ilə əlaqədar yazışmaları öyrənmək kimi müxtəlif növ təlim işləri aparılırdı. Gələcək müəllimlər yazı-pozu ilə əlaqəli olan bütün işləri əyani illüstrativ əsərlərdə öyrənirdilər.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının maarif naziri Həmid bəy Şahtaxtinski respublikada aparılan milliləşdirmə ilə bağlı təhsil müəssisələrinə, o cümlədən Firidun bəyə təhsilin məz-

mununa diqqət yetirməyi bildirmiş və onu yeni dövrün tələblərinə uyğun qurmaq üçün bir təliqə də (tapşırıq məktubu) göndərmişdi. Orada deyilirdi: *"Heç şübhə yoxdur ki, məktəblərdə seminariyalar üçün hal-hazırda proqramlar mövcuddur. Ancaq həyat bu proqramların yeniləri ilə əvəz edilməsini tələb edir. Köhnə proqramlardan lazım olmayanları, artıqları və az lazım olan materialları çıxarıb, onları yeniləri ilə, yeni dövrün tələblərinə cavab verən məsələlərlə əvəz etmək və proqramda mövcud olan məsələləri bu günü nəzərə alan elementlərlə zənginləşdirmək lazımdır"*.

Həmin məktubla əlaqədar olaraq Firidun bəy seminariyanın təlim-tədris proqramını yenidən işləyib hazırladı. Lakin proqrama müəyyən əlavələr etsə də əsaslı dəyişikliklər aparılmadı. O, proqrama Azərbaycan dilinin təmizliyinə dair müddəalar da əlavə etdi. Belə ki, lüğətdəki bəzi sözlərin çıxarılmasını və onların Azərbaycan türkcəsi ilə əvəz edilməsini vacib saydı. Məsələn, lüğətdəki "çok", "şimdi", "əvət" və digər çox işlənən sözlərin azərbaycanca qarşılığı olduğu üçün çıxarılmasını vacib bildi. Çünki həmin sözlər əksər əhali tərəfindən başa düşülmür, danışmaq dilində müəyyən ağırlıq yaradırdı. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Abdulla Şaiqə yazmışdı: *"Proqramların cümləsindən ziyadə sizin tərtib etdiyiniz mənə xoş gəldi. Əgər onda yazdığınız müddəalardan lazımsız sözlər çıxarılsın cümləsinə əməl olunarsa onda tələbələr kursu tamam etdikdə gərəkdir yaxşı savadlı olsunlar. Buna da mənim şəkkim yoxdur"*.

Firidun bəy ADR hökumətinin qəbul etdiyi və milliləşmə ilə bağlı göndərdiyi qərara əsasən Azərbaycan tarixi kursu üzrə yeni tarix dərslisinin aşağıdakı bölmələrdə tərtib olunmasını nəzərdə tuturdu:

1. *Köçəri türk qəbilələri və xalqları.*
2. *Qədim türk dövləti.*
3. *Məhəmməd Qəznəvi sülaləsinin hökmranlığı dövrü.*
4. *Türk səlcuqları və onların mədəni xidmətləri.*
5. *Çingiz xan və sələflərinin dövrü.*
6. *Qızıl Orda və onun sərhədləri.*
7. *Teymurun əsir düşməsi.*
8. *"Böyük moğollar" haqqında qısa məlumat.*
9. *Osmanlı dövlətinin yaranması, bu dövrün sultanları haqqında məlumat-Gənc türklər hərəkətinə qədər. O da daxil olmaqla. I Osman, I Orxan, I Bayazıt, I Murad, II Məhəmməd, I Səlim, Qara Mustafa Köpürlü.*
10. *Türküstan rəhbərləri. Teybali xan, Abdulla xan, Abdulla Qazi və başqaları.*
11. *Azərbaycan haqqında tarixi arayış və Şah Abbas, Nadir şah və Şirvan xanları haqqında ətraflı məlumat vermək.*

Bundan sonra həmin mövzularda müvafiq istiqamətlər üzrə türk xalqlarının tarixində bir sıra görkəmli adamların, qanunvericilərin adları nəzərə çatdırılır.

Qeyd olunur ki, onların türk xalqları qarşısındakı xidmətləri unudulmamalıdır. Türk xalqları tarixi öz növbəsində qeyrət, şərəf

və mübarizlik əzmini göstərən şagirdlərin hafizəsində, qəlbində yaşamalıdır. Onlar tarixi keçmişlərini bilməli və onlarla fəxr etməlidirlər. Proqramın "Köçəri türk xalqları" bölməsində uşaqların diqqəti hökmən türklərin qədim vətəni olan Altayda türklərin yaratdıqları tarixə və mədəniyyət abidələrinə istiqamətləndirilməlidir. Türklərin Altayda dəmir filizi kəşf etmələri, dəmir istehsalı, müxtəlif silah növlərini və məişət əşyalarını hazırlamaları diqqətə çatdırılmalıdır. "Qədim türk xalqları" fəslini öyrədərkən əsas diqqəti "Orxon yazıları"na və mədəniyyətinə yönəltmək lazımdır. Həmin yazılar Raulovun və Nemaranskinin tərcüməsində daha maraqlıdır. Uyğur yazılarına, xüsusən də "Kutadqu-bilik" kitabından istifadəyə tədrisdə geniş yer verilməlidir. Bildirmək lazımdır ki, "Domostroy" kitabı XVI əsrdə tərbiyənin istiqaməti, onun qarşısında qoyulan vəzifələrdən, xüsusən də ailə tərbiyəsindən bəhs edən qiymətli pedaqoji mənbədir. "Kutadqu-bilik" poetik dildə yazılan qədim türk mədəniyyətinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Kitabın bir çox fəsilləri hətta indi də öz tərbiyəvi-əxlaqi dəyərlərini qoruyub saxlamışdır. Eyni zamanda, uşaqların Orxon, uyğur yazıları ilə bərabər, "Yenisey yazıları" ilə də tanışlıqları vacib hesab edilirdi. Tədqiqatçıların araşdırmaları göstərir ki, "Yenisey yazıları" yalnız daşlar üzərindəki oymalardan ibarət deyil, eyni zamanda, bir çox ev əşyalarının üzərində də yazılırdı.

"Qəznəvi dövrü fəslini"ni tədris edərkən Məhəmməd Qəznəvinin hərbi təşkilatçılıq qabiliyyətinə, xüsusən də, mədəniyyət

sahəsində fəaliyyət göstərməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Tarixdən məlumdur ki, Məhəmməd Qəznəvi öz sarayında ziyalı mühiti yaradan hökmdar olmuşdur. Onun ətrafında nüfuzlu ilahiyyatçılar, alimlər və şairlər birləşmişdi. Bununla yanaşı, şagirdlərə Səlcuqlar dövrünü də öyrətmək səmərəli olar. Çünki Səlcuq hökmdarları uzun illər Tiflisi, Azərbaycanı və indiki Türkiyənin bir hissəsini idarə etmişlər. Bu tarix həm də ona görə geniş tədris olunmalıdır ki, bütün dünya türk səlcuqlarını poeziya, memarlıq, toxuculuq və xalq incəsənəti sahəsində uğurlar qazanmış bir dövlət kimi tanımışdı.

Tarix dərslərinin məzmunlu aparılması üçün Çingiz xan dövrünün əhatəli şəkildə öyrədilməsi vacib hesab olunurdu. Bu dövr türk xalqları tarixi içərisində o qədər maraqlı və məşhurdur ki, bu fəslin öyrədilməsi hər bir savadlı türkə lazımdır. Fateh Çingiz xanın təvəllüdü, uşaqılıq illəri, əsirlik həyatı yaşaması, kasıb illər keçirməsi, gəncliyində qəhrəmanlıqlar göstərməsinin təbliğ edilməsi gənc nəsildə igidlik, cəsurluq, vətənpərvərlik duyğularını formalaşdırmaqda əsaslı rol oynaya bilər. Yeniləşdirilmiş tarix dərslərində Çingiz xanın türk qəbilələrini birləşdirməsi, "Qara Qorum" mərkəzini yaratması, "Jacar-Namə" adlı qanunlar toplusu tərtib etməsi, qadınların kişilərlə bərabərlik prinsiplərini həyata keçirməsi və dinə sitayişin əsaslarını verməsi onun böyük şəxsiyyət olduğuna sübut idi. Çingiz xanın ardıcılları bölməsi öyrənilərkən böyük xanın fəaliyyəti diqqətə çatdırılmalıdır. Eyni zamanda, şagirdlər bu bölmədə Sibirin xəritəsi, Volqanın (Ural) sa-

hilindəki Qızıl Orda dövlətinin ictimai-siyasi mühiti ilə tanış olmalıdırlar. Sonrakı Teymurun dövrü də şagirdlər üçün maraqlı təlim materialıdır. Zəngin həyatı, ölkəni ağılla idarə etməsi, sarsılmaz əzmi və iradəsi ilə Şərqi və Qərbi böyük hökmdarı olan görkəmli şəxsiyyətin və müdrik dövlət adamının həyat və fəaliyyəti şagirdlər üçün daha maraqlı olar.

O vaxtlar nəzərdə tutulurdu ki, tarix dərində Əmir Teymurun hərbi təşkilatçılıq qabiliyyəti haqqında geniş məlumat yer verilsin. Çünki şagirdlər bu üsulla XIV əsrdə türk xalqlarının hərbi qələbələrinin sirrini öyrənmiş olarlar. Teymurun Asiyanı zəbt etməsi, Rusiyaya yürüşünün vizual izah olunması üçün xəritədən istifadə edilməsi müvafiq dərindən maraqlıdır genişləndirər. Əmir Teymurun Türkiyə sultanı İldırım Bayazitlə mübarizəsi Kiçik Asiya tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyət kəsb edir. Unutmaq olmaz ki, Əmir Teymur istilacı olmaqla bərabər, həm də elmə, ədəbiyyata, memarlığa, astronomiyaya, tarixə hörmətlə yanaşırdı. O, Səmərqənddəki sarayında həmin sahələr üzrə alimləri, dünyanın tanınmış memarlarını və sənətkarlarını toplamışdı. Teymurun tikdirdiyi şəhərlər, karvansaralar, məscidlər və digər binaların bir neçəsi dünyanın memarlıq inciləri sırasına daxil olmuşdur. Məsləhət xarakteri daşıyan tövsiyələrdə qeyd olunurdu ki, şagirdlər Vətən tarixini daha yaxşı öyrənməlidirlər. Onlar Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrünü, I Şah Abbasın sülaləsinin tərcümeyi-hallarını, hökmlərilləri illərində baş verən hadisələrin məğzini, Nadir şahın, Şah İsmayılın fəaliyyətini mü-

kəmməl öyrənməlidirlər. Həm də bu bilikləri şagirdlərin hafizəsində möhkəmləndirmək üçün tarixi yerlərə səyahət etməyə önəm verilməlidir. Onlar qalalara, müdafiə hasarlarına, mağaralara, döyüş yerlərinə aparılmalı, bu yerlərlə əyani olaraq tanış edilməlidirlər.

Türk tarixi barədə mövzulardan və XV-XVI əsrlərdə mövcud olmuş Osmanlı imperiyası illərindən bəhs edərkən sultan II Məhəmmədin Şərq və Qərb ölkələrinə hərbi yürüşləri, Konstantinopolu almasının əhəmiyyəti, I Sultan Səlim, Süleyman Qanuni haqqında, Osmanlı dövlətinin tərəqqisi, III Sultan Murad və onun ordusunun Azərbaycana və Gürcüstana hərbi səfərləri üzərində dayanmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə Azərbaycan-Türkiyə qardaşlıq və dostluq əlaqələrindən daha çox məlumat verilməsi tariximizin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Osmanlı imperiyasının tarixindən danışarkən türk ədəbiyyatı tarixinə də müraciət edilməsi faydalı olardı. Şagirdlərə bu bilikləri aşılarkən şəkillərdən, illüstrasiyalardan istifadə real mənzərənin təsəvvürə gətirilməsində köməkçi rolunu oynayır. Bu baxımdan, arxeoloji qazıntılardan istifadə edilməsi şagirdlərdə öyrəndikləri dövr barədə əyani təsəvvür yaradır.

Müəllimin şagirdlərin diqqətini tarixdə xidmətləri olan Şeybani xanın, Abdulla xanın, Abdulla Qazinin torpağı olan Türküstana cəlb etməsi faydalı olardı. Ümumilikdə, şagirdlər türk tarixinin əsaslarını öyrənməyə istiqamətləndirilməlidirlər. Bu cəhə-

ti onlara tarix və ədəbiyyat müəllimləri tələq etməlidir. Yəni Azərbaycan və türk ölkələri tarixi kompleks şəkildə tədris olunmalıdır. Ancaq Azərbaycan tarixi daha geniş tədris olunmalı və öyrədilməlidir ki, şagirdlər əcdadlarının kimliyini, ölkəsinin və mənsub olduğu xalqın haradan gəlib hara getdiyini mükəmməl bilsinlər.

Göründüyü kimi, haqqında bəhs edilən proqram olduqca mükəmməl bir sənəd idi və mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Orada müəllimlərə tövsiyə olunurdu ki, tarixi öyrədərkən mümkün qədər müvafiq ekskursiyalar təşkil etsinlər.

Qazax Xalq Maarif Şöbəsinin müdiri, respublikanın Əməkdar müəllimi Mirqasım Əfəndiyev xatirələrində bildirir ki, seminariyanın müəllimi Yusif Qasımov sözügedən proqramın tələblərinə uyğun şəkildə bir kitabça-vəsait hazırlayıbmış. Mirqasım Əfəndiyevin dediyinə görə, həmin vəsait arxivdə saxlanılırmış, ancaq sonradan arxivdə yoxlama aparan çekistlər bir çox kitabları guya zərərli ədəbiyyat kimi yandırırıblar. Deyilənə əsasən, bir nəfər erməni çekist həmin kitabçanı da məhv edib. Kitabın müəllifi Yusif Qasımov Peterburq Vilayət Partiya Komitəsinin ikinci katibi, habelə Krasnoyarsk Vilayət Komitəsinin birinci katibi vəzifələrində işləmişdir. O, keçən əsrin 30-cu illərinin repressiyaları zamanı həbs olunaraq sürgün edilmişdir. Sürgündən qayıdıandan sonra Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsində inzibati şöbənin müdiri vəzifəsinə təyin edilmişdi. Dəhşətli DTK-nın xofundan qətiyyənlə qorxmayan Yusif Qasımov sarsıl-

maz türk oğlu türk idi. O, türk xalqlarının qədim tarixinə dair çıxışlar və məruzələr edir, heç kəsdən çəkinmirdi. Xalqımızın ləyaqətli oğlu Yusif Qasimov ömrünün sonuna qədər vətənpərvər türkçü olaraq qaldı.

Firidun bəy Köçərli 1919-cu ildə Qazax Seminariyasının pedaqoji şurasında yeni proqrama keçidlə əlaqədar Qori Seminariyasında tətbiq edilən müddətli yazı işlərinə xüsusi əhəmiyyət verməyi qeyd etdi və bu işlərin icrası zamanı yazının səliqəsinə, vərəqlərin təmizliyinə, xəttin gözəlliyinə, vərəqin kənarında ağ yerin buraxılmasına, vərəqlərin arasında suçəkənin qoyulmasına, sətirdən-sətrə düzgün keçirilməsinə, bir sözlə, yazı mədəniyyətinə əməl edilməsinə diqqət yetirməyi vacib sayırdı. Həmin qaydalara əməl edilməsi tədris prosesində müəllimin də, şagirdin də işini asanlaşdırırdı.

Qazax Seminariyasının məzunu Hacıbala Hacıyev təhsil illərini xatırlayaraq deyirdi: *"Bu tədris müəssisəsində həqiqi elmi biliklər və ədəbiyyat öyrədilirdi. Bizim yazdığımız müddətli yazı işlərimiz indi institutlardakı buraxılış işlərindən də üstün olurdu"*. Bu, onun nəticəsində mümkün olurdu ki, seminariyanın zəngin məlumata malik olan müəllimləri biliklərini tələbələrə müxtəlif tədris üsulları ilə çatdırmağa çalışırdılar. Seminariyada Azərbaycan ədəbiyyatı dərsi keçirilmədiyinə baxmayaraq, müəllimlər ilahiyyat dərslərinin əvəzinə bu fənni böyük həvəslə tədris edirdilər. Firidun bəy Köçərli yaranmış boşluğu doldurmaq məqsədilə Qazaxda "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" dərsliyini yazdı. Dərs-

lik Azərbaycan ədəbiyyatının müvafiq dövrlərini tam əhatə etməsə də görkəmli şairlərdən bir çoxu haqqında zəruri məlumat verilməmişdi. Orada Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Qasım bəy Zakir, Xurşudbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Molla Vəli Vidadi və başqalarının həyat və yaradıcılıqları əks olunmuşdu. Pedaqoji şüranın qərarına əsasən tarixi hadisələrə, tanınmış şəxsiyyətlərin yubileylərinə həsr edilmiş kütləvi tədbirlər-səhnəciklər, müzakirələr keçirilir, məruzələr edilir, referatlar yazılırdı. Bu tədbirlərin mərkəzi əsasən seminariyanın kitabxanası olurdu. Orada mövzular seçilir, buna dair ədəbiyyatlar toplanırdı. Qərar da tələb olunurdu ki, keçirilən tədbirlərlə əlaqədar tələbələr şəkillər, diaqramlar çəkməli, albom düzəltməli və tədbirin mövzusu ilə bağlı əyani vəsaitlər nümayiş etdirməlidirlər. Müəllimlər düşünürdülər ki, tədbirlərdə iştirak etməklə tələbələrdə ictimai şüur inkişaf edəcək, bilikləri artacaq, davranış mədəniyyəti, istedad və qabiliyyətləri formalaşacaqdır. Bu, həm də şüurlarda kök salmış patriarxal qaydaların, adətlərin aradan qalxmasına müsbət təsir edəcəkdir. Müəllimlər tələbələrdə oxumaq, öz üzərində çalışmaq vərdişlərinin yaradılmasına da xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Bunun üçün tələbələrə il ərzində bir neçə kitabı oxumaq tapşırılırdı. İl başa çatanda tələbələr oxuduqları kitablar barədə şifahi və ya yazılı formada məlumat verməli idilər. Bir çox hallarda oxunan əsərlərin müzakirəsi də keçirilirdi.

Seminariyanın rəhbəri Firidun bəy biliklərin tələbələrin yad-daşında möhkəm qalması üçün əyaniliyə ciddi fikir verirdi. Mə-

sələn, bir qala, saray, abidə haqqında danışmaqdan daha çox onu görmək daha dərin təəssürat yaradır. Ona görə də Qazax Seminariyasında tələbələrin ekskursiyalara və səyahətlərə aparılması mühüm hesab edilirdi. Bunun həyata keçirilməsi üçün seminariyada komissiya təşkil olunmuşdu. Komissiya ekskursiyaların istiqamətini, xarakterini müəyyən etməli, tələbələrin səyahət yerlərinin iqlimi, quruluşu, əhalinin sayı və tərkibi, tarixi və etnoqrafiyası ilə bağlı məlumatlarla tanış etməli idi.

Qazax Seminariyasının müəllimi İsfəndiyar Vəkilov o illəri xatırlayaraq yazırdı: *"Biz kollektiv ekskursiya və gəzintiyə gedərkən Firidun bəyin həyat yoldaşı Badisəba xanım da bizimlə gərdi. O, çox həlim, mehriban olmaqla bərabər, həm də çox savadlı və ağıllı bir qadın idi. Bu tədbirlər zamanı o, bizə getdiyimiz yerin tarixini öyrənməkdə kömək edər, topladığımız eksponatları, herbariləri yığıb qurutmaq yollarını başa salar, bizimlə bərabər böcəkləri saxlamaq üçün karton qutular düzəldərdi. Bir gün mən Qori Seminariyasında tələbə olarkən xəstələndim. Badisəba xanım məni yoluxmağa gəldi. O bildirdi ki, kənddə xəstə olanlara əvəlikli isti və duru yemək verirlər. Badisəba xanım mənə bir qab əvəlikli isti yemək bişirib gətirdi. Mən onu ləzzətlə yedim, anam yadıma düşdü. Bu alicənab, yüksək mədəniyyətli qadında anamın isti, məlahətli, şirin nəfəsini duydum. Mən sonralar Stalin dövrünün repressiyasına məruz qalarkən Sibirdə xəstələndiyim zaman Badisəba xanımın əvəlikli isti yeməyini xatırladım. O, heç vaxt yadımdan çıxmamışdı".*

İsfəndiyar Vəkilov xatırlayırdı ki, Qazax Seminariyasının məzunlarından biri olmuş, Səməd Vurğunla birlikdə oxumuş və dostluq etmiş, sonralar müsavətçi olduğuna görə sürgün həyatı yaşamış Mirəli Miralayev sürgündən qayıdandan sonra köhnə dostu ilə görüşmüşdü.

Təsadüfi deyildi ki, insanlar Stalin repressiyalarından can qurtarmaq üçün gözdən iraq yerlərə köçürdülər.

1918-ci il dekabrın 13-də Azərbaycandakı seminariyaların, xalq məktəbləri inspektorlarının və ali məktəb müəllimlərinin qurultayı çağırıldı. Qurultayın 19 dekabr tarixli iclasında Firidun bəy Köçərli də iştirak etdi. Qurultayın iştirakçıları Qazax və Lənkəran müəllimlər seminariyasında təşkil olunmuş etnoqrafik muzeylərin işini yüksək qiymətləndirdilər və digər seminariyalara belə muzeylərin açılmasını tövsiyə etdilər. Həm də bu işin xərc çəkilmədən həyata keçirilməsini lazım bildilər. Yaradılmış muzeylərin necə təşkil olunması barədə Lənkəran inspeksiya müdiri Tetervyatnikovun məruzəsi dinlənildi və müzakirə olundu. Qurultaydan sonra Qazax Seminariyası muzeylə bağlı öz işini daha da gücləndirdi. Seminariyanın muzeyində müxtəlif ev əşyaları, quşlar və heyvanat aləmi, ağac və bitkilər saxlanılan şöbələr təşkil edildi. Həmin şöbələrdə yarpaq, ağac kökü, arpa, buğda, çəltik, xıış, kotan, heyvan sümükləri, kəpənək, ilan dərisi, böcək, gül yarpaqları və ləçəkləri, kəklikotu, zəncəfil, itburnu, müxtəlif qurudulmuş meyvələr, quş maketləri, rəngarəng daş növləri toplanmışdı. Belə hesab olunurdu ki, tələbələr bu ekspozisiyaya

natları yığıb emal etdikcə onlarda öz ərazilərinin yer quruluşu, flora və faunası ilə bağlı bilik dairələri genişlənir və torpaqlarının nəyə qadir olduğunu əyani şəkildə öyrənirlər. Muzeydə eksponatlara dair məlumatlar, kitablar toplanır, tələbələr müşahidə dəftərləri düzəldir, orada təbiət hadisələrinin baş vermə səbəblərini öz dünyagörüşləri səviyyəsində izah etməyə çalışırdılar. Təbii ki, bu zaman məlumat kitablarından da istifadə edir, öz müşahidələrini oradakı məlumatlarla tutuşdurur, səhvlərini düzəldirdilər. Bu isə çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Tələbələr seminariyanı bir növ elmi işçi səviyyəsində bitirirdilər. Ona görə də Qazax Seminariyası Azərbaycandakı təhsil müəssisələrinin bayraqdarına çevrilmişdi.

SEMİNARIYADA SİNİFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR İŞLƏR

Vətəni sevdirmək üçün onu tanımaq lazımdır.

Xudu Məmmədov

Qazax Müəllimlər Seminariyasında sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlərə xüsusi diqqət yetirilirdi. Belə ki, sinifdən xaric işlərə müxtəlif fənlərə aid dərnəklərin təşkili, əlavə ədəbiyyatların oxunması, müxtəlif mövzularda çıxışların hazırlanması, məktəbdən kənar işlər üçün isə muzeylərə, tarixi abidələrə, sə-

nətkarlıq sahələrinə tənəzzöhlər (ekskursiya) etmək, ağac əkmək və s. məsələlər aid idi.

Qazax Seminariyasının məzunlarından biri olan Məcid Tağıyev öz xatirələrində yazırdı: **"Sinifdənəxaric oxunun seminariyada belə qoyuluşu nəticəsində oradan onlarla şair, yazıçı, alim, böyük ictimai və dövlət xadimləri çıxdı. Qazax Seminariyasında sinifdənəxaric tədbir kimi dərnəklərin işinə də xüsusi diqqət yetirilirdi"**.

Sovet hökuməti yeni kommunist ideologiyası aşılayarkən keçmişdən qalan müəllimlərə o qədər də etibar etmirdi. Bolşevik partiyası komsomol təşkilatını yaratmaqla bununla bağlı çıxış yolu tapdı. Hökumət komsomola elə bir ixtiyar verdi ki, onlar hətta məktəbin direktoru və tədris hissə müdirinin işinə də müdaxilə etməyə başladılar. Maarif Komissarlığı məktəbdənkənar nəzarəti gücləndirmək məqsədilə aşağıdakı məsələlərin həlli ilə məşğul olan məktəbdənkənar komissiya müəyyənləşdirdi. Bu komissiyanın yaranması üçün aşağıdakı şərtlərə əməl olunmalı idi:

1. Məktəbdənkənar və sinifdənəxaric işləri təşkil edib ona rəhbərlik etmək.

2. Məktəbdənkənar komissiyonun tərkibi beş nəfərdən ibarət olmalı idi: komissiyonun sədri, tələbə komitəsinin üzvü, forpost agent qruppasının nümayəndəsi və tələbə komitəsindən bir nəfər nümayəndə.

3. Komissiyon kitabxana, qiraətxana, leninizmin əsaslarını öyrənən dərnək təşkil etməli.

4. Komisyon dərənəyə rəhbərlik etmək üçün müəllimləri dəvət etmək.

5. Komisyon məktəb şurasının tənəzzöh planı ilə razılaşaraq müxtəlif yerlərə tənəzzöhlər təşkil etməli.

6. Komisyon komsomol özəyi və şagird komitəsinin çıxardığı divar qəzetinə tələbələr cəlb edilməli.

7. Bütün məktəbdənkənar işlər bilavasitə məktəb müdiri və məktəb şurasının rəhbərliyi altında aparılmalı və Lenin Kommunist Gənclər İttifaqının özəyi ilə sıx əlaqədə olub onunla razılaşdırılmalı".

Məcid Tağıyevin yazdıqlarına görə sinifdən xaric dərənəklərin işinin səmərəli keçməsi üçün müəllimlər onların işinə vicdanla yanaşırdılar. Hər bir dərənəyin rəhbəri həmin dərənəyin istiqaməti üzrə ixtisas müəllimi olurdu. Fəal dərənək üzvlərindən biri ona sədr seçilirdi və dərənəyin bütün qeydiyyat və kargüzarlıq işləri ona həvalə olunurdu. Fənn dərənəklərində tələbələr müxtəlif mövzularda məruzələr edir, sualları cavablandırır, qızgın müzakirələr və dialoqlar aparırdılar. Ona görə də tələbələr mövzulara ciddi hazırlaşır, fikirlərini zənginləşdirmək üçün əlavə ədəbiyyatlar oxuyurdular. Qeyd edək ki, Qazax Seminariyasında yalnız 1934-1935-ci tədris ilində müxtəlif fənlər üzrə 30 dərənək məşğələsi keçirilmişdi. Bu məşğələlərdə 25 məruzə dinlənilmiş, çoxlu sual-cavablar olmuşdu.

Bu qabaqcıl təhsil müəssisəsində dram, rəqs, rus dili, ədəbiyyat, xor, qiraət və s. dərənəklər fəaliyyət göstərirdi. Ədəbiyyat

dərnəyində Azərbaycanın klassik şair və yazıçılarından Molla Pənah Vaqifin, Molla Vəli Vidadinin, Mirzə Şəfi Vazehin, Mirzə Fətəli Axundovun, Mirzə Ələkbər Sabirin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Süleyman Sani Axundovun və s. əsərləri oxunur və müzakirəyə çıxarılırdı. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Firidun bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" məşğələlər vasitəsilə öyrədilsə də o, xalq düşməni kimi qələmə veriləndən sonra bu dərslük tədris planından çıxarıldı və oxunması belə qadağan olundu. O vaxt rus dilinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirildiyinə görə yaradılan dərnəyin işi xeyli canlandırılmışdı. Rus dili dərnəyində Qoqolun, Puşkinin, Lermontovun, Krılovun, Dostoyevskinin əsərlərinin müzakirəsinə önəm verilirdi. Seminariyanın məzunu Əli Zeynalov xatırlayırdı ki, rus dilini bizə təcrübəli müəllim Osman Əfəndiyev öyrədirdi.

Musiqi dərnəyi tələbələrin bədii zövqünü formalaşdırmaq üçün böyük rol oynayırdı. Dərnək üçün ayrıca otaqlar müəyyən edilmişdi. Orada xorla oxumaq, tar, kamança və skripka çalmaq öyrədilirdi. Dram dərnəyinin təşkil etdiyi tamaşalar təkcə seminariyada deyil, rayon mərkəzində və kəndlərdə də nümayiş etdirilirdi. Bütün bunlar o qədər sevilirdi ki, dərnək üzvləri bu tamaşaları hətta qonşu rayonlarda da göstərirdilər. Səhnələşdirilmiş "Əsli və Kərəm" dastanı, Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölümlər" pyesi tamaşaçılar tərəfindən sürəkli alqışlarla qarşılanmışdı. Seminariyanın məzunu, vaxtilə kənd təsərrüfatı naziri olmuş Möhsün Poladov xatirələrində yazırdı ki, dram dərnəyimiz çox

məşhur idi. Biz müntəzəm olaraq Ağstafanın və Tovuzun kəndlərində "Al bayraq", "Bahadır və Sona", "O olmasın, bu olsun", "Evli ikən subay", "Dursunəli və Balıbadı", "Arşın mal alan" əsərlərini tamaşaya qoyurduq. Seminariyanın bu ənənəsini davam etdirən Fərhad Hacıyev özfəaliyyət dərnəyinin gücü ilə Ağköynək, Musaköy, Əzizbəyov, Salahlı, Dəmirçilər kəndlərində Azərbaycan və rus klassiklərinin əsərlərini səhnələşdirirdilər. Həmçinin "Həyat", "Vaqif", "Fərhad və Şirin", "Hacı Qara", "Qaçaq Nəbi", "Qatır Məmməd", "Eşq və intiqam", "Ağıldan bəla" əsərlərini də tamaşaya qoymuşdular. Dram dərnəyinin fəaliyyəti o qədər genişləndi ki, Gürcüstanla qonşuluqda yerləşən azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə də qastrol səfərlərinə getməyə başladı. Buna qarşılıq olaraq Marneuli məktəblərinin dram dərnəkləri Qazaxda və Tovuzda tamaşa təşkil etmişdilər.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Qazax Seminariyasında simli və nəfəsli orkestr yaradılmışdı və o, nəinki tələbələrin, eyni zamanda, kənd əhalisinin də musiqi zövqünün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayırdı. Tələbələr orkestrin sədaları altında rəqs etməyi də öyrənirdilər. 1941-ci ildə bizim Böyük Vətən müharibəsi dediyimiz ikinci Dünya müharibəsi başlananda sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlər daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. **"Hər şey cəbhə üçün, hər şey qaləbə üçün"** çağırışına fəal qoşulan tələbələr dərslər qurtarandan sonra metal qırıntıları toplayıb təhvil verirdilər. Bilirdilər ki, həmin metal qırıntılardan tanklar, toplar, digər atıcı silahlar istehsal olunacaq.

Müharibə illərində seminariyada hərbi məşğələlər keçirilir, tələbələrə silahla davranmaq, onu söküb-yığmaq, güllə atmaq, zəruri intizam barədə ilkin biliklər verilir. Bu işi hərbi hazırlıq müəllimi Böyük Miralayev 1959-cu ilə qədər, yəni seminariya öz fəaliyyətini dayandırana qədər apardı. Böyük müəllimin apardığı hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi o qədər uğurlu nəticə vermişdi ki, müharibə başlananda bir sıra tələbələr könüllü olaraq ordu sıralarına gedirdilər. Müharibə illərində müəllim və tələbələr aldıkları maaş və təqaüdün bir hissəsini hərbi komissarlığa təqdim edirdilər. Gülbahar Məmmədova 10 min manat pulu, Təhminə Məmmədova iki qızıl üzüyünü və bir qızıl boyunbağını kömək üçün cəbhəyə göndərdi. Ancaq seminariyanın hədəfləri daha böyük idi.

Seminariya 1934-1940-cı illərdə əhalinin savadsızlığının aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli xidmət göstərdi. Müəllim və tələbələr rayon mərkəzində olduğu kimi, kəndlərə də gedərək savadsızlığın ləğvi kurslarında dərs deyirdilər. Onların gərgin fəaliyyəti nəticəsində qısa müddətdə 500-ə qədər kənd sakini yazmağı, oxumağı öyrənmişdi. Nəsib Hüseynov o zaman xatirələrində yazırdı: *"Biz hər gün ətraf kəndlərə gedər və orada kənd camaatının, xüsusən də gənc oğlan və qızların savadlanması üçün əlləşirdik. Mənə Cəlallı kəndini tapşırmışdılar. Demək olar ki, dərsdən sonra hər gün mən kənddə olurdum, xüsusi dərnəklərdə gənclərə yazıb-oxumağı öyrədirdim. Biz teatr tamaşaları da hazırlayırdıq"*.

Müharibə illərində seminariyanın tələbələri sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlər çərçivəsində tarlalara gedir, kənd əhəlisinə təsərrüfat işlərində kömək edirdilər. Onlar Musaköy, Sahlı və Ağköynək kəndlərində zəhmətkeşlərə pambıq toplanışında sanballı kömək göstərmişdilər.

Seminariyanın özünün 14 desyatin torpaq sahəsi vardı. Rəhbərlik tələbələrdə əməyə rəğbət yaratmaq, onlarda əmək vərdişləri təlqin etmək məqsədi ilə həmin sahədə yardımçı təsərrüfat yaratmışdı. Tələbələr yardımçı təsərrüfatda bitkiçilik məhsulları əkib-becərir, hasilə gələndə toplayıb dövlətə təhvil verir və bunun müqabilində əmək haqqı alırdılar.

Sovet hakimiyyəti illərində dövlət planlarının yerinə yetirilməsinə tələbələr məcburi cəlb edilirdilər. Bunun bir müsbət cəhəti ondan ibarət idi ki, tələbələrdə əməksevərlik, yüksək fiziki-əxlaqi dəyərlər formalaşdı. Belə təsərrüfat işləri görülərkən müəllimlər çalışırdılar ki, tələbələrdə təbiətə, torpağa, doğma Vətənə məhəbbət, prinsipiallıq, ardıcılıq, öz gücünə inam yaratsınlar. Tələbələr payızda pambıq yığımında, kəndlərə elektrik xətlərinin çəkilişində, rayon mərkəzinin abadlaşdırılmasında, ağac və gül kollarının əkilməsində yaxından iştirak edir, həyati təcrübə qazanırdılar. Onlar Qazax-Tiflis yolunun çəkilişində fəallıq göstərir, torpaq işləri görürdülər. Bütün bunlardan əlavə seminariyanın müəllimləri sinifdənxaric və məktəbdənkənar fəaliyyət çərçivəsində qabaqcıl maarif xadimləri, alimlər, şairlər, yazıçılar və əmək qəhrəmanları ilə tələbələrin görüşlərini də keçirir-

dilər. Səməd Vurğunla, Mehdi Hüseynlə, Əhməd Seyidovla, Fidiridun bəy Köçərlinin ömür-gün yoldaşı Badisəba xanımla görüşlər belə tədbirlərdən idi. Seminaristlər rayonun idman yarışlarında da iştirak edir və müsbət nəticələr əldə edirdilər. Seminariyanın direktoru Əhməd Cəlilovun Xalq Maarif Komissarlığına yazdığı məktubda seminariyanın 10-dan artıq kubok və vımpel alması, keçici qırmızı bayraqla təltif olunması xüsusi vurğulanır.

Seminariya rayonun tarixi abidələrinə, görməli yerlərinə, SSRİ-nin bir neçə böyük şəhərlərinə səyahətlər təşkil edirdi. Tələbələr Moskva, Leningrad, Xarkov, Odessa, Tbilisi kimi böyük şəhərlərdə səyahətdə olmuşdular. Müəllimlər tələbələri tanınmış partiya və sovet dövlət xadimlərinin, şairlərin, yazıçıların məzarlarını ziyarətə aparırdılar. Onlar səyahətlərdən qayıdıandan sonra öz xatirələrini yazmalı idilər. Rayonun partiya və komsomol təşkilatları tələbələrin daha çox inqilabi mərkəzlərə aparılmasını tələb edirdilər. Məqsəd aydın idi. Sovet hakimiyyəti "vahid xalq" yaratmaq üçün insanları öz keçmişindən ayırmağa çalışır və manqurdlaşma siyasəti aparırdı.

SEMİNARİYANIN TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA ROLU

Tərəqqi bir millətin, bir camaatın arasında hüriyyət və maarifin təzayid və intişar etməsindən ibarətdir və hansı millət arasında hüriyyət və maarif nemətlərindən daha çox əfrad və bəhrəyab isə o millət daha mütərəqqidir.

Əli bəy Hüseynzadə

Qazax Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyəti Azərbaycanda müasir təhsilin, tədrisin və ümumiyyətlə, maarifin inkişafına böyük təkan verdi. Seminariya, sanki, bir ulduz kimi ətrafa işıq saçırdı. Onun bazasında başqa elm ocaqlarının açılmasına böyük ehtiyac hiss olunurdu. Azərbaycanın hər tərəfindən bu işığın ətrafına yığılmaq istəyənlər sürətlə çoxalırdı. Odur ki, həyata keçirilən təcili tədbirlər nəticəsində artıq 1919-cu ilin əvvəlində respublikanın bir çox bölgələrində - Bakı, Gəncə, Nuxa, Salyan, Şuşa və Qazaxda 23 orta təhsil müəssisəsi, o cümlədən 6 kişi, 4 qadın gimnaziyası, 5 realni məktəb, 3 müəllimlər seminariyası, 3 qadın təhsil müəssisəsi, bir politexnik və bir ticarət məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Sonrakı illərdə seminariyanın nümunəsində yeni təhsil müəssisələri açıldı, tələbə kontingenti genişləndiril-

di. Qazax Müəllimlər Seminariyası 1940-cı ilə qədər fəaliyyət göstərdikdən sonra texnikuma çevrildi və savadsızlığın hökm sürdüyü respublikamızda mühüm rol oynadı. Seminariyanın məzunlarından onlarla soydaşımız tanınmış alim, şair, yazıçı və ictimai xadim kimi yetişdi və təhsildə olan boşluğu müəyyən qədər aradan qaldırdı. Xalqımız seminariyanın yetişdirdiyi görkəmli məzunları ilə fəxr edirdi və indi də fəxr edir.

Qazax Müəllimlər Seminariyası 1918-1920-ci illərdə yararıb təkmilləşsə də tezliklə öz fəaliyyət istiqamətini dəyişməli oldu. Bolşeviklər Azərbaycanda hakimiyyəti zəbt edəndən sonra maarif, təhsil və elm sahələrində vəziyyət kökündən dəyişdirildi. Çünki köhnə ideologiya dəyişməli idi. Çar Rusiyasının mənafelərini təbliğ və əks etdirən tarix dərslikləri dəyişdirilərək indi də bolşevik Rusiyasının mənafelərini müdafiə etmək yoluna istiqamətləndirildi. *"Sənət sənət üçündür"* ideyaları kosmopolit adlandırılaraq rədd edilir, bu ideyanı yayanlar antipod (zərərli ünsür) adlandırılır, bütün sahələr beyinləri işğal edən kommunist ideologiyasına uyğun yenidən qurulurdu.

Bolşeviklərin zənnincə, Azərbaycan tarixi, demək olar ki, tədrisə yaramırdı. Çünki padşahlar, xanlar, bəylər, malı-mülkü olanlar xalq düşməni elan olunmuşdular. Xalq qarşısında günahı olan və olmayan bütün keçmiş rəhbərlər xalqın qatili, qaniçəni və sinfi düşməni elan olunmuşdu. Hətta onların nəsil-kökündən olanlar da müqəssirlər cərgəsinə salınır, təqib olunurdular. Ancaq, şübhəsiz ki, onların böyük əksəriyyəti öz xalqı üçün can yan-

dırmış, xeyirxah işlər görmüşdü. Biz buna dair saysız-hesabsız misallar gətirə bilərik.

Erməni daşnakları ilə qucaqlaşmış bolşevik şura hökuməti üç-dörd inəyi, iyirmi-otuz qoyunu olan kəndliləri belə mülkədar, sinfi düşmən adlandırır istismarçı damğası ilə tutub həbsə göndərirdi. Bolşeviklərin işğalçı XI ordusu Azərbaycana daxil olduğu gündən onlara qarşı baş qaldıran insanları məhv etməklə məşğul idi. Repressiya olunanlar təkcə varlıqlarla bitmirdi. Əsarəti və sosializmi qəbul etməyən müəllimlər, şairlər, dövlət adamları, ictimai xadimlər də tutulub ya güllələnir, yaxşı halda isə Sibire sürgün edilir, xalq arasında deyildiyi kimi, "gedər-gəlməzə" göndərilirdilər. Onların sıralarında böyük yazıçı-dramaturqlar Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Seyid Hüseyn, yazıçı-diplomat Yusif Vəzir Çəmənəzəminli, istedadlı gənc şair Mikayıl Müşfiq, dövlət xadimi Tağı Şahbazi, dəyərli ədəbiyyatşünaslar Salman Mümtaz, Vəli Xulufu, Hacıbaba Nəzərli, Böyükağa Talıblı, Sultanməcid Qənizadə, Ruhulla Axundov, Bəkir Çobanzadə, görkəmli aktyor Abbasmirzə Şərifzadə və başqaları vardı. Qısaca desək, "Azərbaycanın qaymaqları" adlandırılan bu cür adamların sayı nə az, nə çox 29 min nəfərdən artıq idi.

Repressiyaya məruz qalanların bir çoxu Türkiyədə təhsil aldıklarına, türk ləhcəsi ilə danışdıqlarına, qardaş dövlətə rəğbət bəslədiklərinə görə "türk casusu" kimi yarlık yapışdırılaraq məhv edilirdilər. Xüsusi vurğulamalıyıq ki, Azərbaycanın sovet hakimiyyəti illərində yazılmış tarix dərsləklərində Türkiyə bizə ən

təhlükəli düşmən ölkə kimi təqdim olunurdu. Odur ki, kiminsə Türkiyəyə rəğbətlə danışdığını eşidən kimi qansızlıqda ad çıxarmış ÇK-nın (Çerezviçaynıy Komitet) cəlladları dərhal həmin adamı həbs edir və vəhşicəsinə cəzalandırırdılar. Bəziləri isə məhkəməsiz və istintaqsız öldürülürdü. Bolşeviklərin Türkiyəyə bu cür düşmən münasibətləri tarix dərsliklərində açıq əks etdirilirdi. Dərsliklərdə türklər bizə düşmən kimi təqdim olunurdu. Türk torpaqlarını və qalalarını işğal edən, türk əsgər və zabitlərini amansızlıqla qətlə yetirən feyldmarşal Suvorovun qəddar əməlləri qəhrəmanlıq kimi təsvir edilirdi. Bolşeviklər dilimizi və tariximizi əsaslı surətdə təhrif edir, xalqımızı öz tarixi kökündən ayırmağa çalışırdılar. Ümumiyyətlə, onların məqsədi xalqı manqurdaşdırmaq, öz əslindən-kökündən uzaqlaşdırmaq, üzdənirəq qurma və mücərrəd sovet xalqı yaratmaq idi. Əslində bu, müttəfiq respublikaların xalqlarını və kiçik etnik qrupları ruslaşdırmaq demək idi. Ədəbiyyat dərsliklərimiz də əsasən o gündə idi. Varlı təbəqədən olan şair və yazıçılar xalqa düşmən kimi tanınılırdı. Ancaq onlardan hansının əsərlərində kommunist ideologiyasına uyğun gələn məqamlar vardısıa, dərsliklərdə onların haqqında qısa məlumatlar verilirdi.

Keçən əsrin 20-ci illərində günahsız repressiya olunanlar arasında Firidun bəy Köçərli də vardı. Onu müsavətçi olduğuna görə xalq düşməni kimi cəzalandırmışdılar. Bədxahlar onun fəaliyyətini gözdən salan "fakt" və "dəlillər" uydurmuşdular. Bu uydurmalarda yazılırdı ki, guya seminariyanın Qazaxa köçürülmə-

sində Firidun bəyin şəxsi marağı var. Guya həyat yoldaşı Badisəba xanımın qohumlarına kömək üçün özü Qarabağlı olduğu halda Qazaxa gəlib. Yəni onlar Firidun bəyi qohumbazlıq etməkdə günahlandırırıldı. Qaragüruhçular Firidun bəyin seminariyada yaratdığı möhkəm nizam-intizamı despotluq kimi qələmə verir, Müsavat hökumətinin tapşırıqlarını yerinə yetirdiyini, qatı müsavətcülərlə əlbir olduğunu şərəfsizcəsinə vurğulayırdılar. Bəli, Firidun bəy Müsavat Partiyasının üzvü idi, amalı öz soydaşlarını maarifləndirməkdən ibarət idi. Hansı quruluşda belə ziyalını günahlandırıb cəzalandırıblar? Beləliklə, böyük pedaqoq zülmətdə olan bir çırağ kimi söndürüldü. Ancaq Firidun bəyin özü getsə də bünövrəsini qoyduğu seminariya Azərbaycanı zülmətdə qaldığı illərdə yanan məşəl kimi işıqlandırdı. Savadsızlığın ləğv edilməsində mühüm rol oynadı. Böyük maarif xadimi Firidun bəy Köçərlinin işıqlı ideyaları onun vəfatından sonra da ölkəsinə elm nuru yaydı.

1947-ci ildə ali və orta məktəblərin dərsləklərində xeyli dəyişikliklər edildi. Ancaq bu dəyişikliklər ilk illər təlim və tədrisdə müəyyən çətinliklər də yaratdı. Bunlar özünü Qazax Müəllimlər İnstitutunda da göstərdi. Əlimizdə olan arxiv sənədlərində onlar əks etdirilmişdir. Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Arxivinin 57-ci fondunun 72 saylı saxlancında olan sənəddə yazılır ki, Qazax Müəllimlər İnstitutunun direktoru Mirzəyev 1947-1948-ci tədris ilində Azərbaycan SSR Xalq Maarif Nazirliyinə göndərdiyi hesabatda həmin çətinliklər barədə geniş məlumat vermişdir.

O, hesabatda bildirir ki, institutda müəllim çatışmazlığı var, ona görə də bu, dərslərin yüksək səviyyədə tədris olunmasına mənfi təsirini göstərir. Səbəbi də odur ki, bir müəllim bir neçə məktəbdə işləməli olur. Sonra o, digər nöqsan və çatışmazlıqları da qeyd edir. Orada elmi-pedaqoji kadrların sayını göstərir:

Marksizm-Leninizm əsasları fənni - müəllim 2 nəfər.

Pedaqogika-psixologiya fənni - müəllim 2 nəfər.

Ümumi tarix fənni - müəllim 3 nəfər.

**Dil-ədəbiyyat fənni - müəllim 4 nəfər,
assistentlər - 3 nəfər.**

Fizika fənni - baş müəllim 2 nəfər, assistent 1 nəfər.

Riyaziyyat fənni - baş müəllim 3 nəfər.

**Təbiətşünaslıq və coğrafiya fənni - müəllim 4 nəfər,
assistent 1 nəfər.**

Bədən tərbiyəsi - baş müəllim 1 nəfər.

Bunlardan əlavə, köməkçi personal 5 nəfər laborant, baş laborant 6 nəfər və 3 nəfər baş təcrübəçi, 2 nəfər təcrübəçidən ibarət heyət də təlim-tərbiyədə pedaqoji kollektivə lazımi kömək edirdi. Arayışda direktor təəssüflə qeyd edirdi ki, institutda elmi dərəcəsi olan bir nəfər fizika-riyaziyyat elmləri namizədi var. Göstərilirdi ki, müəllimlərin əksəriyyəti, o cümlədən, Salman Hacızadə, Mamikon Petrosov, Novruz Paşayev, Qasım Qafarzadə, Teymur Miralayev, Hüseyn Hacıyev və başqaları ikinci təhsil müəssisələrində işləyirlər ki, bu da tədrisin keyfiyyətinə mənfi təsir edir. Müəllimlərdən 16 nəfəri 5 ilə qədər, 10 nəfəri isə 10

ilə qədər pedaqoji təcrübəyə malikdirlər. Müəllimlərin özlərinin bilik və təcrübələrinin dayaz olması da vurğulanır. Həmin arayışda yazılır ki, rus dili və ədəbiyyatı fənnini tədris edən M.Axundov mühazirələrə natamam hazırlıqla gəlir, tələbələrə ev tapşırıqları vermir, bəzi sözləri düzgün izah edə bilmir. Fransız dili müəllimi Aşıqyan da ev tapşırıqları vermir, tədris etdiyi fənni aşağı səviyyədə bilir. Müəllim Ziba Yusifova işlətdiyi xarici terminlərin mənasını açıb izah etmir. Rus dili və ədəbiyyatı müəllimi Brovkin bir neçə dərsi konkret mövzu üzərində qurmayıb. Müəllim Hüseyn Hacıyev dərslər cədvəlini pozur, riyaziyyat əvəzinə həndəsə dərsləri keçir. Nöqsanlara yol verən müəllimlərə xəbərdarlıq edilmiş, qısa vaxtda buraxdıqları səhvləri düzəltmək tələb olunmuşdur. Sənədlərdə Qazax, Quba, Naxçıvan, Nəraşen, Xankəndi (o zaman Stepanakert adlanırdı) müəllimlər institutlarında tədris proqramlarının aydın mənzərəsi verilib. Həmin institutlarda tədris proqramında əsas yeri Marksizm-Leninizm, pedaqogika-psixologiya, ümumi tarix, riyaziyyat, dil-ədəbiyyat və coğrafiya fənləri tuturdu. Qeyd olunur ki, həmin ali məktəblərdə digər fənlər də öyrədilirdi. Arxiv sənədlərində göstərilir ki, SSR Maarif Nazirliyinin müəyyənləşdirdiyi plana görə, bu institutlara aşağıdakı şəkildə ildə 200 tələbə qəbul oluna bilərdi:

Tarix şöbəsinə - 50 nəfər.

Dil-ədəbiyyat şöbəsinə - 75 nəfər.

Fizika-riyaziyyat şöbəsinə - 50 nəfər.

Coğrafiya şöbəsinə - 25 nəfər.

1948-ci ildə həmin ali məktəblərdə yeni kafedra açıldı. "Marks-Engels-Lenin-Stalin" adlandırılan kafedra həmin şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətlərinin dərinədən öyrənilməsi məqsədi ilə açılmışdı. Həmçinin, kafedra tələbələrə partiya tarixini, Stalin beşilliklərinin uğurlarını, xalq təsərrüfatının sürətli inkişafını öyrədirdi. Ancaq müəllimlərin sayı az, dərslərin çox olması səbəbindən təbliğat işlərində çətinlik yaranırdı. Ona görə də bir sıra rayonların partiya fəalları təbliğat işlərinin aparılmasına təhkim edilirdilər. Arxiv sənədlərində qeyd olunub ki, 1947-1948-ci illərdə Qazax, Quba, Naxçıvan, Nəraşen və Xankəndi (ermənilər Stepanakert adlandırırdılar) institutlarının tələbə yataqxanası sarıdan çətinlikləri vardı. İnstitut yataqxanaları cəmi 50 nəfərlik olduğuna görə qalan 150 nəfər tələbə şəxsi evlərdə kirayə qalmalı olurdular. Bir çoxları isə institutdan 5-10 kilometrlik kəndlərdə ev kirayələmək məcburiyyətində qalırdılar.

İnstitut binalarının şəraiti də qənaətbəxş deyildi. Bəziləri 2 mərtəbəli 18-20 otaqdan ibarət idi ki, bu da istər-istəməz təlim-tədrisin keyfiyyətinə mənfi təsir edirdi. Qazax Müəllimlər İnstitutunun direktorunun 1947-1948-ci illər üzrə arayışında göstərilir ki, institutun təminatı yarıtmaz səviyyədədir. Bəzi müəllimlər tədrisi lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilmirdilər. İnstitutda professor, elmlər namizədi adını alanların sayı kifayət deyildi. O dövrdə təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün müvafiq elmi mütəxəssislərə zəruri ehtiyac var idi.

BİR OCAQDA İKİ MAARİF ZİYASI

*Elm ancaq xoşniyyətli insanların
əlində olanda fayda verir.*

Sokrat

Məlumdur ki, Firidun bəy Köçərli ədəbi fikir tariximizdə özünəməxsus yeri olan ən ali məqam sahibi, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın görkəmli simalarından biri idi.

Firidun bəy Köçərli 26 yanvar 1863-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olub. Atası Əhməd bəy elm və maarifə böyük həvəs göstərən ziyalı olub. Bu səbəbdən də oğlunun sayılıb-seçilən məktəblərdə oxumasına şərait yaradıb. 1872-1876-cı illərdə Firidun Mirzə Kərim Münşinin mədrəsə məktəbində təhsil alıb. Daha sonra 1876-cı ildə Şuşadakı rus məktəbinə daxil olub. 1878-ci ildə tanınmış rus pedaqoqu Aleksey Çernyayevski tələbə toplamaq məqsədi ilə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına gəlir və Firidun bəy Köçərli onun

diqqətini cəlb edir. A.O.Çernyayevski onu təhsil almaq üçün Qoriyə aparır. Firidun bəy Köçərli 1879-1885-ci illər ərzində Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında təhsil alır. Təhsil aldığı illərdə müəllimləri A.O.Çernyayevski və M.Kipiani ilə yaxın münasibətdə olur.

1885-ci ildə seminariyanı bitirdikdən sonra İrəvan Gimnaziyasına təyinat alır. 1885-1890-cı illərdə İrəvanda fəaliyyət göstərirdi dövrdə gimnaziyada ana dili, hünxətt fənlərini tədris etmiş, pansion mürəbbisinin köməkçisi işləmişdir. Səmərəli pedaqoji fəaliyyətinə görə dəfələrlə mükafatlandırılmışdır. Ona "Kollecki sekretar", "Titulyar sovetnik" və "Statski sovetnik" rütbələri verilmişdir. 1893-1894-cü illərdə yenidən İrəvan Gimnaziyasında fəaliyyət göstərir və 1895-ci ildə İrəvan şəhərini tərk edir. Elə həmin ildə də Qori Müəllimlər Seminariyasının Tatar Şöbəsinin Azərbaycan dili və şəriət müəllimi vəzifəsinə təyin edilir. 1918-ci ilə qədər Qoridə pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. 1897-ci ildə Vəkilovlar nəslindən olan Badisəba xanım Köçərli ilə ailə həyatı qurur. Bu ailə yenilikçilik və maarifçilik zəminində bərqərar oldu. Firidun bəy Badisəba xanımın təhsili ilə fərdi məşğul oldu və onun maarifçi bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə çalışdı.

Badisəba xanım Mustafa ağa qızı Vəkilova 1881-ci il martın 2-də Qazax qəzasının Salahlı kəndində anadan olub. Firidun bəyin ailəsi Şuşada sayılan ailələrdən olduğu kimi, Badisəba xanımın da ailəsi Qazaxda seçilən ailələrdən - Vəkilovlardan idi.

Onun qardaşları Məmməd ağa və İsmayıl ağa Qori Müəllimlər Seminariyasında şuşalı Firidun bəylə birlikdə təhsil almışlar. Qardaşları ilə yaxınlıq Badisəba xanıma Firidun bəylə tanış olmaq və bir ömür bir yerdə yaşamağı nəsb etmişdi.

Firidun bəy Köçərli 1910-cu ildə Qori Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müvəqqəti təlimatçısı, sonradan isə seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin inspektoru vəzifəsinə təyin edilir. 1916-1917-ci illərdə o, seminariyanın Azərbaycana köçürülməsi üçün təşəbbüs göstərmiş, təkliflər irəli sürmüş və buna nail olmuşdur. Siyasi proseslərə qoşularaq "Müsavat" partiyasının üzvü olmuşdur. Onu İrəvanda təkçə pedaqoq kimi tanımirdilər. Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu kimi geniş, çoxcəhətli fəaliyyəti ilə tanınan Firidun bəy hələ 23 yaşında ikən İrəvanda teatr tamaşası təşkil edib. On ilə yaxın bir müddətdə İrəvanda həm pedaqoq, həm də bir mədəniyyət xadimi kimi çalışan Firidun bəy Köçərli yerli ziyalılardan Mirzə Məhəmməd Qəmərli ilə birlikdə ədəbi gecələr təşkil edir, poeziyaya, ədəbiyyata marağı olan gəncləri bir araya gətirərək onların formalaşmasında xüsusi fəaliyyət göstərirdilər.

İrəvan Gimnaziyasında müəllim işlədiyi illərdə tərcüməçiliklə məşğul olan Firidun bəy rus ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən Puşkinin, Lermontovun, Koltsovun və başqalarının əsərlərini ana dilimizə çevirməyə başlayır. Mirzə Fətəli Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestini də ilk dəfə rus dilinə məhz Firidun bəy Köçərli çevirib.

Bu da faktdır ki, Azərbaycan və rus ədəbiyyatlarının əlaqələri haqqında müvafiq fikirlər Firidun bəyə məxsusdur. Ötən əsr ədəbiyyatşünaslığının inkişafında müstəsna xidmətləri olan Firidun bəy Köçərli bu gün mənsub olduğu xalqın yaddaşında əbədiyaşar ziyalılardan sayılır. O, tarixdə nəzəriyyəçi, tərcüməçi, mətbuat və teatr qurucusu, habelə pedaqoq, maarifçi, ən başlıcası isə böyük vətəndaş və milli duyğulara malik fədai kimi yad edilir.

İrəvanı tərk etdikdən sonra yenidən təhsil aldığı məktəbə qayıdan Firidun bəy Köçərli 1895-ci ildən 1918-ci ilə qədər məzunu olduğu seminariyada dərs deyib.

1918-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin tədris ləvazimatı və avadanlığı ilə birlikdə Qazax şəhərinə köçürülməsində böyük fədakarlıq göstərir. Bu fədakarlıqda onun həyat yoldaşı Badisəba xanımın da böyük rolu olmuşdur.

Qori Seminariyasının Azərbaycan bölməsinin Qazaxa köçürülməsi sayəsində Azərbaycanda Qazax Müəllimlər Seminariyası yaradılır və seminariyanın direktoru vəzifəsi Firidun bəy Köçərliyə həvalə olunur. Beləliklə, Qazax Müəllimlər Seminariyasında ilk dərslər 17 sentyabr 1918-ci il tarixindən başlayır.

Firidun bəy Köçərli daha sonra Qazaxda ilk uşaq evi açır. Həyat yoldaşının ideyalarından və fəaliyyətindən fərəhlənən Badisəba xanım Vəkilova da xalqın maariflənməsi yolunda mətin addımlar atdı. O, öz şəxsi vəsaiti hesabına 1918-ci ildə Qazaxda "Yetim və qaçqın uşaqlar evi" açdı.

Azərbaycan qadını həmişə tarix yaradıb, çox illərə imza atıb. O, bəşəriyyətə qeyri-adi istedadla malik oğullar, isməti, namusu, qeyrəti ilə seçilən qızlar bəxş edib.

Səməd Vurğun əbəs yerə deməyib: *"Adın şərəflidir sənin, ey qadın". "Kişi də, qadın da tək qanadla yaranır. Pərvazlanıb uçmaq üçün qanadların qoşalaşması lazımdır"* - deyən Əbu Turxan, sanki, bu sözləri Firidun bəy Köçərli ilə Badisəba xanım üçün deyib.

1918-ci il 28 may tarixində Firidun bəy Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının üzvü seçilir və İstiqlal bəyannaməsini imzalayır. 1919-cu il fevralın 1-də Müsavat partiyasının səyyar bürosunun Mərkəzi Komitəsinin təşəbbüsü ilə təşkil edilmiş Qazax şöbəsinə sədr seçilir. Sovet işğalına qədər Qazax Müəllimlər Seminariyasına rəhbərlik edir. Firidun bəy klassik Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında geniş məlumatla, dərin elmi-nəzəri biliyə, incə zövqə malik olduğu üçün hər bir qələm sahibinin yaradıcılığını özünəməxsus şəkildə təhlil etmək imkanında olub. O, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani kimi şairlərdən bəhs edən çox dəyərli oçerklərin müəllifidir. Onun Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Yusif Vəzir Çəmənizəminli, Mirzə Ələkbər Sabir haqqında ədəbi-tənqidi, realist fikirlərini əks etdirən maraqlı əsərləri var.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, tanınmış maarifçi Firidun bəy Köçərlinin ibrətamiz fikirləri artıq zərb-məsələ çevrilib. Aşağıda onlardan bir neçəsini oxucuların nəzərinə çatdırırıq:

"Bir millətin malını, dövlətini və hətta Vətənini əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan fot olar, ondan bir nişan qalmaz".

"Əgər bir xalqı məhv etmək, onu adam toplusuna çevirmək istəyirsinizsə, müəllimini savadsız, həkimini isə kəmsavad eləyin. Biri onun başını, o biri canını zay eləsin".

"Müəllimlik ağırdır, ancaq pak və müqəddəs xidmətdir. Seminariyada aldığınız elm və tərbiyəni elə yüksək və hündür məqamda saxlayın ki, nuru ətrafı da işıqlandıra bilsin".

"Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və Vətənini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir".

"Əsl ədəbiyyat həyatı həqiqətləri əks etdirməklə yanaşı, cəmiyyəti, xalqı qabaqcıl ideyalarla silahlandırmalıdır, onun azadlıq mübarizəsinə kömək etməlidir: həqiqi şair millət və Vətən yolunda canlar fəda etmək lazım isə vətən oğlanlarının ürəyinə yandırıcı od salıb, onları hər qisim fədakarlığa və cannisarlığa şövqmənd etməlidir".

"Biz dilimizi bilmirik və bunda təqsir bizdədir, dilimizdə deyil. Fars və ərəbə meyil və rəğbətimiz o qədər çox olubdur ki, öz dilimizdə olan sözləri atıb əvəzinə əcnəbi dillərin qəliz ibarələrini və sözlərini götürmüşük və götürdüyümüz sözləri və ibarələrini öz dilimizin şivəsinə uydurmayıb eyni halı ilə dilimizə qarışdır-

mıışıq və nəqabil pinəçilər kimi əlimizə hər nə düşübsə, paltarımıza yamamışıq. Bizim qəzetlərdə çap olunan məqalələr, teleqram tərcümələri, hətta elanlar o qədər dolaşmış və çətin dildə yazılır ki, oxuyanlar başa düşməyir və başa düşmədikləri halda qəzetə oxumaqdan rəğbətləri kəsilir. Dilin şivəsini itirmək və üslubunu pozmaq böyük fəsaddır. Mərhum Həsənbəy Məlikovun "Əkinçi" qəzetinin nömrələri əlinizə düşsə, oxuyub bu mətləbin barəsində bir az fikir eləyin".

Firidun bəy Köçərli 1884-cü ildə Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil alarkən "Təlimi-Sokrat" əsərini yazıb. İrəvan Gimnaziyasında çalışdığı illərdə Zöhrabzadə ilə birlikdə "Təlimi-lisani-türkü" adlı dərslik tərtib edib. 1886-cı ildə ilk teatr tamaşasının əsasını, 1890-cı ildə isə İrəvanda "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" komediyasını tamaşaya qoyub. 1891-ci ildə "Təlimi-Sokrat" adlı kitabı Bağçasarayda "Tərcüman" mətbəəsində, 1892-ci ildə isə A.S.Puşkindən tərcümə etdiyi "Torçu və balıq" mənzum nağılı İrəvan şəhərində kitab halında nəşr edilib. M.Y.Lermontovun "Üç xurma ağacı" və A.Koltsovun "A kişi, niyə yatıbsan?" şeirlərinin tərcüməsindən ibarət kitabı isə Şuşada çap edilib. "Tatar komediyaları" adlı ilk elmi məqaləsi "Novoye obozreniye" qəzetində dərc olunub. 1898-ci ildə "Ərəb əlifbası və onun qüsurları" silsilə məqaləsi "Qafqaz" qəzetində dərc olunub. 1900-cü ildə Müəllimlər Seminariyasının Ümumdünya Paris sərgisində Qori Seminariyasından nümayiş etdirilən eksponatlar arasında F.Köçərlinin də kitabları olub. 1903-cü ildə Tiflisdə

"Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" kitabı rus dilində çap edilib. Elə həmin ildə M.F.Axundovun "Aldanmış kəvakib" povestini rus dilinə çevirib, 1904-cü ildə A.P.Çexovun "At familiası" hekayəsini tərcümə edib kiçik bir müqəddimə ilə "Şərqi-Rus" qəzetində dərc etdirib. 1906-cı ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrə başlamasını təqdir edərək jurnalın birinci üç aylıq fəaliyyəti barədə icmal hazırlayıb "Tiflisskiy listok" qəzetində dərc etdirir. "İrşad" qəzetində "Bir darülmüəllimin kifayətdir" adlı məqalə ilə çıxış edərək Azərbaycanda müstəqil Müəllimlər Seminariyası yaradılması məsələsini diqqətə çatdırır. Cəlil Məmmədquluzadənin "Usta Zeynal" kitabçası haqqında eyni adlı məqaləni "Znaniye" qəzetində çap etdirir. 1911-ci ildə M.F.Axundzadənin anadan olmasının 100 illik yubileyi münasibətilə Tiflisdə keçirilən təntənəli yığıncaqda məruzə ilə çıxış edib. "Mirzə Fətəli Axundov" adlı kitabı çap olunub. 1912-ci ildə uşaqlar üçün yazdığı "Balalara hədiyyə" kitabı Bakıda "Kaspi" mətbəəsində çap olunub. 1913-cü ildə yazdığı "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" adlı üç cildlik əsərini tamamlamışdır. 1920-ci ildə "Vətən dili"nin I hissəsinin yenidən işlənməsində xidmətləri olmuşdur. Onlarla dərsliyə düzəliş etmiş, nəzəri materialı, hekayələri artırmış, metodika və üslubiyyəti zənginləşdirmişdir. Ölümündən sonra 1925-ci ildə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabının I hissəsi, 1926-cı ildə isə kitabın II hissəsi çap edilmişdir. Uşaqlar üçün yazdığı "Balalara hədiyyə" kitabı isə 1967, 1972 və 2013-cü illərdə çap edilmişdir. Firidun bəyin irsinin araşdırılması Azərbaycan Milli Hərəkatı ilə əlaqəsinin olmasına görə sovet dövründə, xü-

susən də Stalinin hakimiyyəti dövründə, demək olar ki, mümkün-süz idi. İlk dəfə 1957-ci ildə Bəkir Nəbiyev onun irsini araşdırmışdır. O, arxiv materialları toplayaraq, Firidun bəyin sağ qalan tələbələri ilə görüşərək 1960-cı ildə "F.Köçərlinin həyat və yaradıcılığı" mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 12 sentyabr 1967-ci ildən Respublika Uşaq Kitabxanası Firidun bəy Köçərlinin adını daşıyır. 2013-cü ildə Firidun bəy Köçərlinin anadan olmasının 150 illik yubileyi keçirilmişdir. Firidun bəy Köçərli haqqında tanınmış şəxsiyyətlərin fikirlərini oxuduqca onun həyatının amalının yalnız Vətənin dirçəlişi və Vətən övladlarının maariflənməsi olduğunun bir daha şahidi oluruz:

"Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqiylə yeganə məşğul bulunan qiymətli bir mühərrir, müəllim və alim idi".

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

"Firidun bəy Köçərli folkloru cəmiyyətdəki insanların tərbiyəsi, ayrılması və savadlanması üçün mühüm vasitələrdən hesab edirdi, ona görə də xalq ədəbiyyatının toplanması və nəşri üçün çalışırdı".

Cavad Heyət

"Firidun bəyin tək-cə bir müəllim kimi deyil, həm də öz xalqının ədəbiyyatını sevən alovlu vətəndaş kimi Azərbaycan ədəbiyyatını təbliğ etməsi mənim qəlbimdə nəcib hisslər oyadırdı.

Firidun bəy haqqında hamı belə fikirdə idi ki, o, son dərəcə böyük adamdır. Böyüklüyü də ondadır ki, doğulduğu torpağa, mənsub olduğu xalqa - onun ədəbiyyatına ideal dərəcədə sadıqdır".

Yusif Vəzir Çəmənzəminli

"Firidun bəyin ədəbiyyat tədqiqatı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün çox qiymətli və tarixi xidmətdir. Onun sayəsində qədim dövrün bir çox şairləri və əsərləri meydana çıxarılıb xalqa tanınılmışdır. Yenə onun tədqiqatı sayəsində böyük-küçük Azərbaycan şairləri haqqında vaxtında ilk təsəvvür hasil edilmişdir. Onun əsərləri uzun illər qədim ədəbiyyat tarixçiləri üçün mənbə və vəsait olmuşdur. Bir institutun görə bilmədiyi işi F.B.Köçərli təkbaşına görmüşdür".

Mir Cəlal

"Ədəbi ictimaiyyətimizin Köçərli yaradıcılığı ilə yaxından maraqlanması tamamilə təbiiyədir. Çünki XIX əsrin sonu, XX əsrin birinci rübündə geniş ədəbi, ictimai, elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərmiş Köçərlinin zəngin irsi ədəbiyyatımızın həmin dövrü haqqında geniş təsəvvür yarada bilən qiymətli mənbələrdəndir. Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq ədib və şairlərimizin böyük bir qismini əhatə edən ədəbiyyat tarixini yazmışdır. Bu əsərdə 129 şairin ədəbi irsi və

onlardan böyük bir qisminin tərcümeyi-halı verilmiş, əsərləri haqqında orijinal fikirlər söylənmişdir. Firidun bəy Köçərlinin həm tənqidi məqalələrində, həm də tədqiqatçılıq fəaliyyətində bariz şəkildə nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri və demək olar ki, ən başlıcası, onun müasirlik problemini həmişə diqqət mərkəzində saxlamasıdır".

Bəkir Nəbiyev

"Firidun bəy Köçərlinin gələcək haqqında sağlam bir romantikası vardı. O, bəzən üzünü sinfə tutaraq uşaqlara yanıqlı bir səslə deyirdi ki, sizə baxarkən mən Azərbaycan xalqının gü-nəşli gələcəyini təmin edəcək xoşbəxtlər nəslini görürəm. Oxuyun, balalarım, xalqımızın nicat yollarında ona dayaq olun".

Mehdixan Vəkilov

Firidun bəy Köçərli həssas bir insan, mahir ədəbiyyat nəzəriyyəçisi, yorulmaz bir maarifçi kimi xatirələrdə yaşayır. Bizim el ədəbiyyatımız çox zəngindir, onu yazmaqla bitirmək mümkün deyil. Millətimizin istedad və məharətinə, əhvali-ruhiyyəsinə aşina olmaq istəyənlər Firidun bəy Köçərlinin "Balalara hədiyyə" kitabını oxusalar, kifayətdir. O, el arasından nağıl, atalar məsəli, tapmaca və şeirləri bir yerə toplamaqla sözün həqiqi mənasında balalarımıza dəyərli hədiyyə etmişdir. Lakin buna baxmayaraq, Firidun bəy Köçərli 1899-cu ildə üçüncü dərəcəli "Mü-

qəddəs Anna" ordeni ilə, 1902-ci ildə isə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni ilə təltif edilmişdir. 1920-ci ilin mayında isə Qazax kommunistləri Köçərlini və digər "Müsavat" funksionerlərini "xalqa xəyanətdə", "milli nifaq törətməkdə", "torpaq və mülk zəbt etməkdə", general-qubernator Ə.Xoyskinin etibarlı şəxsləri olmaqda ittiham etdilər. Qazax İnqilab Komitəsinin Gəncə Fövqəladə Komitəsinə təqdimatına əsasən, ədib həbs olunmuş, 20-ci diviziyanın 7-ci xüsusi bölməsi xüsusi şöbəsində şahidlər dindirilmədən, verilmiş izahatlar nəzərə alınmadan güllələnməsi haqqında qərar çıxarılmışdır. Qərar 7-ci Xüsusi bölmənin rəisi Liberman və fəvqəladə komissar Həmid Sultanov tərəfindən təsdiq edilmiş, hökm yerinə yetirilmişdir. Güllələnmə haqqında çıxarılmış qərar da deyilir:

"Mən, iyirminci diviziyanın xüsusi şöbəsinin hərbi müstəntiqi bu gün Firidun bəy Köçərlinskinin əksinqilabçı kimi ittihamnaməsi üzrə işinə baxaraq və Qazax İnqilab Komitəsinin ona verdiyi xasiyyətnaməni nəzərə alaraq bildirirəm ki, müttəhim Köçərlinski özünün hakimiyyətindən və böyük səlahiyyətindən istifadə edərək zəhmətkeş xalqa zorakılıq göstərmişdir. Köçərlinski Qazaxda "Müsavat" partiyasının sədri olarkən millətçilik ehtiraslarını qızıqdırmışdır. Nəticədə qonşu millətlər arasında toqquşmalar baş vermişdir. Onun verdiyi izahat heç də inandırıcı deyildir... Müttəhim Köçərlinskinin şahidlərin dindirilməsi haqqında ərizəsini nəticəsiz qoymaq (rədd etmək) lazımdır. Onun gələcəkdə azadlıqda qalması Qazax qəzasında əksin-

qilabi hərəkətin baş verməsinə, fəhlə və kəndlilərin günahsız olaraq qanlarının tökülməsinə səbəb ola bilər".

Qərara alınır: müttəhim Köçərlinski güllələnsin.

Təsdiq edirəm: 7N^o-li Xüsusi bölmənin rəisi Liberman.

Təsdiq edirəm: Fövqəladə komissar H.Sultanov.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alimin elmi fəaliyyəti Azərbaycan tarixinin dəyərli səhifələrindən sayılır. Unudulmaz millət aşiqinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsəri isə ədəbiyyatşünaslığımızın inkişafında böyük rol oynayan və bu gün də aktuallığını itirməyən mənbələrdəndir. Firidun bəy Köçərli millətinin təəssübkeş ziyalılarından idi. O, ömrünün ən mənalı çağlarını xalqının gənc və yeniyetmə övladlarının maarifləndirilməsi, təhsil alması və mədəni inkişafına sərf etmişdir. Firidun bəyin alicənablığı millətinin taleyinə xidmət etsə də düşmənləri onu rahat buraxmırdı. O, azərbaycanlıların uzaqgörən ziyalılarının olmasını heç vaxt gözü götürməyən ermənilərin məkrli əməllərinin qurbanı oldu. Düşmən 57 yaşlı müdrik, alicənab bir insanın ömür çirağını söndürsə də onun arzuları və əməllərinin nurunu söndürə bilmədi. Bəli, o ziyanın işığından Firidun bəyin mənsub olduğu millətinin övladları bu gün də faydalanırlar. Firidun bəy Köçərlinin ölümündən sonra 1925-ci ildə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabının I hissəsi, 1926-cı ildə isə kitabın II hissəsi nəşr edildi. Firidun bəy Köçərlinin irsi ilk dəfə 1957-ci ildə tanınmış ədəbiyyatşünas alim Bəkir Nəbiyev tərəfindən araşdırılıb. O, arxiv materialları toplayaraq, Firidun bəyin tələbələri olmuş ziyalılarla gö-

rüşərək, 1960-cı ildə "F.Köçərlinin həyat və yaradıcılığı" mövzusunda namizədlik dissertasiyasını uğurla tamamlayaraq müdafiə edib. Respublika Uşaq Kitabxanası 1967-ci ildən Firidun bəy Köçərlinin adını şərəflə daşıyır. 1920-ci ilin iyun ayında bolşevik-daşnaklar tərəfindən Gəncədə güllələnən Firidun bəydən sonra Badisəba xanım onun maarifçilik fəaliyyətini davam etdirirdi. O, Bakı Pedaqoji Texnikumunda müəllim işləməklə yanaşı, Pedaqoji İnstitutda da təhsilini davam etdirirdi. Badisəba xanım 1925-ci il mayın 1-də Maarif Komissarlığının əmri ilə Zaqatalaya göndərildi və orada ilk dəfə Pedaqoji Texnikum təşkil etdi. 1929-cu ildə isə Badisəba xanım Quba Pedaqoji Texnikumunun yaradıcısı oldu. Bu fədakar, maarifpərvər xanım 1930-cu ildə Şəkiddə 2 saylı uşaq evinin də yaradıcısı və direktoru kimi yüzlərlə kimsəsiz uşağın böyüməsində və təhsil almasında əvəzsiz xidmətlər göstərdi. Badisəba xanım Vəkilova qabaqcıl maarif xadimi, əməkdar müəllim adı ilə, "Şərəf nişanı" ordeni və "Qafqazın müdafiəsinə görə" medalı ilə təltif edilib. Onun geniş ictimai fəaliyyəti və maarifçilik sahəsində xidmətləri yazıçı Hacıağa Cümşüdlünün "Badisəba" povestində və akademik Bəkir Nəbiyevin "Firidun bəy Köçərli" monoqrafiyasında öz əksini tapıb. Bu da məlumdur ki, Badisəba xanımın yaradıcısı və direktoru olduğu 2 saylı uşaq evinə Şəkiddə hamı "Badisəba ananın uşaq evi" deyir.

Badisəba xanım Şəkiddə uşaq evində işləyəndə Roza adlı üç yaşlı qız uşağını övladlığa götürüb. Bu baxımdan Roza Həşimovanın Badisəba xanım haqqında dedikləri də xüsusi maraq

doğurur: *"O, uşaq evindəki dörd yüzdən çox uşağa eyni ana qayğısı, ana gözü ilə baxırdı. Mən 1926-cı ildə Şəkidə anadan olmuşam. İki yaşım tamam olar-olmaz anam ölüb. Atamı 1929-cu ildə "xalq düşməni" elan edib tutublar. O, müəllim olub. Mən bir il nökrərimizin ümidinə qalmışam. Sonra məni bibim Xubnisəyə veriblər. Dörd yaşıma qədər bibim saxlayıb. Bibim ərə gedəndə gətirib məni aşağı məscidin yanındakı yetimxanaya verib. 1930-cu ildə gəlib oradan təşkil elədiyi yetimxanaya uşaq seçən Badişəba ana məni də gətirib..."*

Azərbaycanın maarifçilik həyatında əvəzsiz xidmətləri olan ədəbiyyatşünas alim, böyük ziyalı Firidun bəy Köçərlinin həyat yoldaşı Badişəba xanım Vəkilovanın Azərbaycan xalqının qəlbində xüsusi təqdirəlayiq yeri var.

Qazax Müəllimlər Seminariyasının müəllim və tələbələri

QAZAX MÜƏLLİMLƏR SEMİNARİYASININ YETİRMƏLƏRİ

Öz xalqının gələcəyini elmdə, təhsildə görən görkəmli ziyalılar yeni tələblərə cavab verən müəllim kadrların hazırlanması üçün var qüvvəsini sərf etmişlər.

Heydər Əliyev

Qazax Müəllimlər Seminariyası Azərbaycanda milli təhsilin inkişafında, orta ixtisas təhsilli müəllim kadrları hazırlığında məhsuldar və səmərəli fəaliyyət göstərmiş, həmçinin təhsil tarixində Qori Müəllimlər Seminariyası qədər şərəf və şöhrətə sahib olmuşdur. Seminariyanın müəllim kollektivi səmərəli pedaqoji və metodiki fəaliyyəti, şəxsi nümunəsi ilə Azərbaycan xalqına onlarla dəyərli ziyalı bəxş etmişdir. Adını millətin şöhrət və şərəf kitabına yazdıran Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn, Osman Sarıvəlli, İsmayıl Şıxlı, Mövsüm Poladov, İlyas Əfəndiyev, Mehdixan Vəkilov, Əhməd Qaravəliyev, Tahir Məhərrəmov, Hacı Hacıyev, Alı Alıyev, Hüseyn Tağıyev, İsmayıl Qasımov, Məmməd Şıxlı, Yunis Əyyubov, Yasin Əfəndiyev, Əsgər Xasməmmədov, Abdulla Babanlı, Əhməd Əhmədov, Osman

Cəfərov, Mansur Yaqubov, Qasım Murğuzov, Əli Zeynalov, İkrəm Eyyubov, Barat Qaravəliyev, Dilşad Şıxlinski, Gülbahar Vəkilova, Pəri İbrahimova, Qənirə Mehdixanlı, Nərgiz Mahmudova, Mirpaşa Nəsibov, İsmayıl Orucov, Ənvər Əfəndiyev, Mə-dət Məşiyev, Cavad Bağırov, İsaq İsaqov, Həmid Nəsibov, İslam Vəliyev, İsrafil Yaqubov, İsrafil Yusifov, Abbas Mazanov, Məcid Əhmədov, Mürsəl Əfəndiyev, Xanəhməd Bayramov, Yusif Zeynalov, Zöhrə Həsənova, Alı Mustafayev, Mirəli Mirəliyev, Mahmud Süleymanov, Məhəmməd Nəsibov, Mahir Mahmudov, Mehdi Həsənov, Nəsib Əfəndiyev, Mehdi Hüseynov, İbrahim İbrahimov, Mehri Əhmədova, Gilas Məmmədova, Niftalı Abdulla-yev və seminariyanın digər məzunları ilə fəxr edirik. Qazax Müəllimlər Seminariyasının 100 illik yubileyi ərəfəsində onların xatirəsini hörmətlə yad edir, milli məktəbin, milli təhsilin, milli maarifin, milli ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişafındakı xidmətlərinə görə ruhları qarşısında baş əyirik. Onlar özlərinin fitri istedadı ilə müəllim, alim, ədib, mütəfəkkir, ictimai və dövlət xadimi kimi yetişmiş, ölkəmizdə elmin, maarifin, mədəniyyətin inkişafında əvəzsiz rol oynamışlar. Belə bir cəhəti də xatırlatmaq təqdirəlayiqdir ki, onlardan ikisi - Mehdixan və Səməd Vəkilov qardaşları idi. Mehdixan Azərbaycanın ilk xalq şairi Səməd Vurğunun böyük qardaşı idi. Mehdixan Vəkilov sonralar ali təhsil alaraq ədəbiyyatşünas alim-professor oldu. Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda müəllim, rektor vəzifəsində əzmlə çalışdı. Onun qələmə aldığı "Ömür dedikləri bir kar-

van yolu..." əsərində qardaşı Səmədlə Qazax Müəllimlər Seminariyasına necə qəbul olunmaları və təhsil almaları barədə çox maraqlı bir fəsil var. Bu fəsildə bəzi məsələləri olduğu kimi verməklə oxucuda Qazax Seminariyasındakı mühit və təlim prosesində dövrə uyğun yanaşma tərzi haqqında aydın təsəvvür yaranır. Seminariyanın qayda-qanunları, kitabxanası, fənn və özfəaliyyət dərnəkləri, habelə digər fəaliyyət növləri haqqında maraqlı məlumat verilir. Seminariyada tətbiq olunan idarəetmə mexanizmi və siyasəti haqqında aydın təsəvvür yaranır. Müəllif həmin dövrü belə yada salır:

"Azərbaycanın məşhur demokrat maarifçisi və ədəbiyyatşünası Firidun bəy Köçərli 1918-ci ilin sentyabrından etibarən keçmiş Qori Müəllimlər Seminariyasının Tatar şöbəsini çox böyük əziyyət, fədakarlıqlarla (gürcü menşevikləri mane olmuş) Qazaxa köçürmüş və onun əsasında Qazax Müəllimlər Seminariyasını təşkil etmişdir. Seminariyanın açılması təkcə Qazax mühitində deyil, bütövlükdə Gəncəbasarda böyük mədəni hadisə kimi qarşılandı. Hamının üzündə sevinc vardı, uşaqlarının təhsil almaları və müəllim kimi yetişdirilməsi üçün imkanlar açılmışdı.

O zamanın ziyalıları və düşünən adamları Firidun bəyin xidmətini yüksək qiymətləndirirdilər. Bizim ilk müəllimimiz Əhmədağa Mustafayev vəcdə gələrək deyirdi ki, Firidun bəyin bu xidmətini Qazax camaatı gərək heç vaxt unutmasın.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Firidun bəyin arvadı, əslən Vəkilovlar nəslindən olan Badisəba xanım Köçərlinin də semina-

riyanın açılmasında müəyyən rolu olmuşdur. Yeni açılan məktəbə axın başlamışdı, necə deyərlər, atını minən ora çapırdı. Seminariyaya varlı və tavanalılardan uşaqları ilə birlikdə "köynəyi yamaqlı, ayağı çarıqlı" kasıb balaları da qəbul edilirdilər. Mən ilk yoxlamadan sonra qəbul olundum. Sonrakı qəbul imtahanları sırasında əynində yamaqlı paltar, başında quzu dərisindən papaq, ayaqlarında çəkələk, boğazı nazik, zəif və cansız, lakin gözlərindən od parlayan bir uşaq da vardı. Bu, gələcəyin böyük şairi Səməd Yusif ağa oğlu Vəkilov idi.

Səmədin balaca boyunu, zəif və cılız bədənini görəndən Firidun bəy onu imtahana buraxmaq istəmirdi. O, nənəmiz Ayişə xanıma (atamız təvazökarlıq edərək bir tərəfdə dayanmışdı) müraciət edərək: *"Arvad, bu uşağı lət basıb öldürür, belə cırtdan boyda uşaqdan müəllim çıxmaz, o, oxuya bilməz, həm də bu iki qardaşı birdən qəbul etmək düz olmaz,"* - deyərək rədd edirdi. Yazıq nənəmiz isə: *"Firidun bəy, üzüm ayaqlarının altına, mənə yazığın gəlsin, mənə nənəmdir, anadan yetim qaldığına görə, bir də kasıblıqdan bu günə düşüb. Badisəba xanım bu yetimlərin vəziyyətini yaxşı bilir"* - deyərək yalvarırdı. Firidun bəy heç bir güzəştə getmək istəmirdi. Birdən: *"Eh, Firidun bəy, hardan biləsən ki, bu ürəkdə nə var?!"* - deyən bir uşaq səsi eşidildi. Firidun bəy cəld döndü, nənəsinin ətəyindən tutub dayanan "xəstə uşaq" onun üzünə, gözlərinin içinə baxırdı. Bu səs Səmədin səsi idi.

Firidun bəy fikrə getdi, ətrafı tam sükut bürümüşdü. O, birdən İbrahim Əfəndi Qayıbzadəyə: *"Bir yoxla görək,"* - dedi.

MEHDİXAN VƏKİLOV

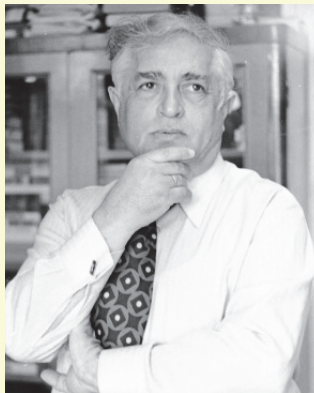
SEYFULLA ŞAMİLOV

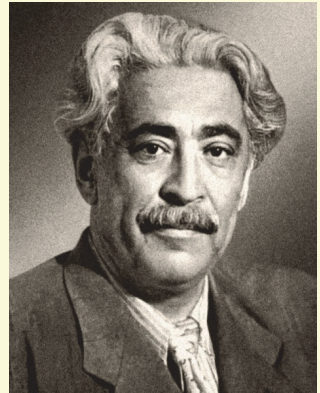
OSMAN SARIVƏLLİ

MEHDİ HÜSEYN

İLYAS ƏFƏNDİYEV

SƏMƏD VURĞUN

İSMAYIL ŞIXLI

BARAT QARAVƏLİYEV

O zamanlar bir ənənə olaraq əvvəlcə "Quran"dan bir surə oxudurdular. İbrahim Əfəndi "Əmmə" surəsini açdı və Səmədə dedi ki, oxu. Səməd o surəni oxumadı. "Quran"ın ortasından hansısa səhifəni açdı və bir-iki sətir oxuduqdan sonra kitabı örtüb gözünü yumdu, ayənin davamını gözəl səslə əzbərdən deməyə başladı. Sükutu Firidun bəy pozdu. O, Səmədə yaxınlaşaraq əlini onun çiyninə qoydu və dedi: **"Bu ki od parçasıymış"**. Səməd demək olar ki, "Quran"ı əzbərdən bilirdi. O, kənddə molla yanında da oxumuşdu. Səmədin cürəti və heyrətamiz hafizəsi Firidun bəyi "məğlub" etdi. Səməd sonrakı imtahanları da müvəffəqiyyətlə verib seminariyaya qəbul edildi. Nənəmizin sevinci yerə-göyə sığmırdı. Yazıq arvad yetim nəvəsini sinəsinə basdı və qızı Məhbubə xanımın Səmədi əzizlədiyi sözləri -

***"Dağlarda çiçək, a səm-səmi,
Hamıdan göyçək, a səm-səmi"*** - deyib ağladı.

Atamız da şadlığından kövrəlmişdi. Seminariya pansion məktəb idi. Burada təhsil alan şagirdlər dövlət hesabına yaşayırdılar. Ancaq bəzən varlılardan təhsil haqqı alırdılar. Məktəbdə çox gözəl daxili qayda, möhkəm pedaqoji mühit vardı. Şagirdlər səhər 7-də yataqdan durar, yuyunur, məktəbin həyətinə və eyvanlarda gəzişə-gəzişə dərslərini hazırlayırdılar. Saat 8-də səhər yeməyi zəngi çalınar, 9-da dərslər başlanardı. Ümumi qaydaya görə şagirdlər həftədə bir gün şəhərə çıxar və ya evlərinə gedərdilər. Qalan vaxtlar isə sinif məşğələlərinə və sinifdən xaric işlə-

rə sərf edilərdi. Axşamlar yeməkdən sonra gecə saat 10-11-ə qədər siniflərdə otuzluq lampalar yanar və uşaqlar sabahkı dərslərə hazırlaşardılar.

Bu yeni mühit və qayda-qanun Səmədin çöl quşlarına bənzər nadinc təbiətini düzgün bir istiqamətə salmağa başladı. Onun varlığında gizlənən xarüqələri aşkara çıxarmağa başladı.

Yusif Qasimov

O illərdə Firidun bəy Köçərlidən başqa, Əhmədağa Mustafayev, Əli Hüseynov (yazıçı Mehdi Hüseynin atası), Yusif Qasimov, Alay Şıxlinski, İbrahim Əfəndi Qayıbov, Məhiş Hüseynov, Mirzə Vəlizadə, Yusif Əfəndiyev, Süleymanağa Qayıbov kimi öz dövrünün mahir pedaqoqları çalışırdılar. Bunların hamısı balaca Səmədi xüsusi bir məhəbbətlə sevər, onun inkişafına diqqət yetirərdilər. Səməd bütün fənləri əla qiymətlərlə oxuyurdu. Hətta o

zamanlar tədris planında olan əlavə fənlərdən - musiqi (skripka), nəğmə və rəsmxətdən də əla qiymətlər alırdı. O, necə deyərlər, **baş sındırmadan "alıcı quş kimi" (Alay müəllimin sözüdür)** dərsləri qavrayır və həmişə hazırcavab olurdu. Ona görə də mən əvvəllər Səmədə kömək edirdim. Lakin tədris ilinin axırında Səməd bütün dərslərdən əla qiymətlərlə yuxarı hazırlıq sinfinə keçdi, mənim isə payızda bir borcum qalmışdı.

Yusif Əfəndiyev

Seminariyada təhsil müddəti altı il idi. İki il hazırlıq, dörd il kurs keçməli idik. Səməd əvvəllər riyaziyyata çox meyil göstərirdi. Lakin zaman keçdikcə ədəbiyyata və musiqiyə olan daxili hərarət və gizli lira simləri güclü surətdə hərəkətə gəlməyə, səslənməyə başladı. Onun gözəl şeirlər oxuması, monoloqlar deməsi,

səhnədə Məcnun rolunda oynaması, məlahətli səsi, skripkanı incə hisslə və ehtirasla çalması, xəyalpərvərliyi, üsyankar təbiəti müəllimlərin diqqətini cəlb etmişdi. Ədəbiyyat müəllimi Yusif Qasımov: **"Bu Səməd fitneyi-dövrən olacaqdır"** - demişdi.

Səməd əla oxumaqla bərabər, çox nadinc, sərt, hər sözü üzə deyən, bəzən müəllimlərə söz qaytaran, üsyankar xarakterli şagird idi. Lakin bununla bərabər, nədənsə onu sevirdilər, başını sığallayıb şirin dilə tuturdular. Sanki bu kiçik bədəndəki fırtınanı ram etməyə, cilovlamağa çalışırdılar. Ən çətin vəziyyətdən çıxmağa söz tapması və cürəti Səmədi həm müəllimlərinə, həm də yoldaşlarına sevdirdi.

Bir dəfə 1922-ci ildə Səməd seminariyada oxuyan qızlardan Dürrənin qoluna iynə batırmışdı. Dürrə ağlaya-ağlaya məktəbin direktoru Əhmədağa Mustafayevə (Firidun bəy Köçərli əsassız olaraq həbs edilmiş və Gəncədə qalxan əksinqilab günlərində xalq düşmənləri, daşnak qalıqları tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüşdü) şikayət etmişdi. Direktor Səmədi çağıraraq ona qəzəblənmiş və **"qulağından tutub bütün Qazaxı dolandıraram"** - demişdi. Bunun cavabında Səməd **"Möhtərəm müəllim! Hər halda siz özünüz də mənimlə bərabər dolanacaqsınız ki"** dedikdə direktor və müəllimlər gülməklərini saxlaya bilməmişdilər.

Bu hadisə zamanı riyaziyyat müəllimi Alay Şıxlinski **"bu uşaq ya gora salamat baş aparmayacaq və ya bundan görünməmiş bir şey çıxacaqdır"** - demişdi. (Məktəbi bitirən zaman Səmədə verilən xasiyyətnamədə də gərək ki, belə mülahizələr var. Tə-

əssüf ki, arxivi axtarmağa vaxt olmadı. Yəqin ki, gələcək tədqiqatçılar həmin sənədi tapacaqlar).

Səməd seminariyada oxuduğu zaman türk şair və ədiblərindən Tofiq Fikrəti, Məhməd Əmini, Yurdaqulunu, Rza Tofiqi, Əbdülhər Hamidi və başqalarını həvəslə oxuyur, onların yaradıcılığındakı demokratik və humanist fikirlərə maraq göstərirdi. Kommunist müəllim, sonralar görkəmli partiya xadimi Yusif Qasimov bu yazıçıların məhz demokratik və humanist meyilləri ilə şagirdləri tanış edirdi. O zamankı proqramda türk ədəbiyyatına çox yer verilirdi. Səməd Tofiq Fikrətin əsərlərini sevə-sevə oxuyurdu... Səməd Vaqifi, Vidadini və Sabiri daha dərin məhəbbətlə sevir, onların əsərlərini əzbərlərdi.

Təsadüfi deyil ki, Səməd Vurğunun sonrakı yaradıcılığı Vaqif şeirindən qida alırdı. Səməd Vurğun seminariyada oxuduğu illərdə atamız Yusif ağa da Qazaxa köçmüş və həmin məktəbdə (qohumu Badisəba xanımın köməyi ilə) o zaman "ekonom" adlanan kiçik bir işə girərək başını birtəhər dolandıрмаğa başlamışdı. Onun telli sazı, cürəsi həmişə sinəsinin üstündə idi. Yusif ağa nurani ağ sifəti (atamızın başı və üzü vaxtından tez ağarmışdı, Səməd də bu cəhətdən ona oxşamışdı), xoş xasiyyəti və şirin söhbətləri ilə həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin hörmətini qazanmışdı. Şirin söhbətlərinə, məlahətli səsinə və gözəl saz çalmağına görə atamızı "məclislərin yaraşığı" adlandırırdılar. Həmişə ona "Yusif əmi" deyirdi. Səməd seminariyanın yuxarı kurslarına keçdikcə mütaliə dairəsi genişlənirdi. L.Tolstoyun "Hərb və

sülh" əsərini oxumuş və böyük yazıçının həyatına dair bəzi məlumatlarla maraqlanmışdı. Səməd Puşkinin "Qaraçılar", Turgenevin "Mumu", Lermontovun "Qafqaz" əsərlərini həm rusca, həm də Abbas Səhhətin tərcüməsində həvəslə oxumuşdu.

Səmədin oxuduğu ilk Azərbaycan romanı Abdulla bəy Divanbəyoğlunun (Sübhanverdixanov) "Can yanğısı" əsəri olmuşdur. Bu romandakı başlıca obrazların - Ruqiyyənin və sonradan dərdindən dərviş olub çöllərə düşən ərinin acı taleyi Səmədin həssas qəlbinə yanğın salmışdı. Onun sonralar eşq alovu içində "dəli şair" kimi dağlara qaçması da, sanki, həmin dərvişi xatırladır.

Abdulla Şaiqin "Köç" hekayəsi, Nəriman Nərimanovun "Bahadır və Sona" əsəri, "Molla Nəsrəddin" jurnalının məktəbin kitabxanasında olan nüsxələri, Əbülqasim Firdovsinin "Şahnəmə"sinin Abasağa Nazir tərəfindən tərcümə edilmiş "Rüstəm və Söhrab" bəhsi Səmədin sevə-sevə oxuduğu ədəbiyyatlardan idi.

Səmədlə mən hər cümə günü evə, atamızın yanına gedər (atamız 1918-ci ildən 1922-ci ilə qədər indiki Vaqif küçəsində, kiçik bir otaqda, üçüncü arvadı Hürü ilə birlikdə yaşayırdı) və onun sazından qopan fəryadları saatlarla dinləyərdik. Xəstə Qasımın qocalığından şikayət edən şeirini Səməd ahəstə, qəmli-qəmli oxuduqca atamız xəyala daldı və belə hallarda yalvara-yalvara Səmədə ya "Yanıq Kərəmi" oxudar və ya "Diringi" havasına oynadardı. Qəribədir, Səməd oxuyub-oynadıqca, elə bil, kişinin gözlərinə işıq gəlirdi, siması aydınlaşırdı, iftixar qanadları üzərin-

də uçur və bütün dərdlərini unudurdu. Görəsən, balaca oğlu haqqında şair qəlbli ata nələr düşünürmüş? Hər halda o, həmişə təkrar edərdi: **"Oğul bundan olacaq"**.

Səməd lap uşaqlığından yalan danışmağı sevməzdi. Onun həyat tərzinin xüsusiyyətlərindən biri də düz söz, düz ilqar və düz etibardan ibarət idi. Seminariyadakı təhsil sistemi, daxili qaydaqanun, müəllimlərin pedaqoji rəftarı, özfəaliyyət dərəcəsi, şəxsi mütaliə, ictimai işlər, nəhayət, komsomol həyatı Səmədin inkişafına və fikrən təşəkkülünə güclü təsir göstərirdi.

Məktəbin öz zamanına görə yaxşı kitabxanası vardı. Orada olan münasib ədəbiyyatı, rus, Azərbaycan və türk dillərində nəşr edilmiş kitabları müəllimlərin tapşırığı ilə oxumaq və məzmununu sinifdə nağıl etmək bir ənənəyə çevrilmişdi. Sabirin əsərlərindəki tipləri tənqid etmək, Krilovun təmsillərindən səhnəciklər qurmaq tələbələrin sevimli məşğuliyyətlərindən idi. Bir dəfə Firidun bəyin təqdimatı ilə Krilovun "Sazandalar" təmsilində "dəcəl meymun" rolunu Səməd ifa etdi. Mənə ayı, Aslan Əfəndiyevə isə uzunqulaq rolu tapşırılmışdı. Müəllimlərimizlə bərabər bizim atamız, hətta Badisəba xanım da bu tamaşaya baxır və uğunub gedirdilər. Firidun bəy fars dilindən dərs deyirdi, lakin ədəbi gecələrin rəhbərliyini də özü aparardı.

Firidun bəy Səmədi və məni (çox vaxt Səmədi) kabinetinə çağırıb özünün əlyazmalarının, "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin surətini köçürtdürürdü. 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra gənclərin özfəaliyyət dairəsi ge-

nişləndi, məktəbimizdə dram və xor dərnəkləri yarandı, şəhər klubunda tamaşalar və müsamirələr təşkil etməyə başladıq. Səməd "Leyli və Məcnun"da Məcnun, "Əsli və Kərəm"də Kərəm, "Müsibəti-Fəxrəddin"də, "Ağac kölgəsi"ndə, "Xor-xor" tamaşalarında müxtəlif rollarda çıxış edir və hərarətlə alqışlanırdı. Xüsusən Məcnun və Kərəm rollarını oynayarkən tamaşaçıları vəcdə gətirirdi. Bu tamaşa və müsamirələrdə o vaxt seminariyada bizimlə birlikdə oxuyan qızlardan, Səmədin sonralar dəlicəsinə, Məcnunanə bir eşqlə sevdiyi Dürrə də iştirak edirdi.

Səməd öz sinif yoldaşlarını - Mirqasım Əfəndiyevi, Mustafa Çopurovu, Mirəli Miralayevi, Mahmud və Əliqulu Abdullayevləri, Həsən və Abbasəli Rəsulovları, Məhəd Mirzəyevi, Rəşid Binətovu, Aslan Əfəndiyevi, Şəmistan Hüseynovu, Nadir Seyidovu və "Cırtan" Mustafanı xoş xatirələrlə yada salırdı. Bizdən bir neçə sinif aşağı oxuyan qızları da - Sayalı Dilbazini, Dilşad Şıxlinskayanı, Səlimə Əfəndiyevanı, Validə Mustafayevanı, Həbibə Mədətovanı, xüsusilə sevdiyi Dürrə Mustafayevanı və çox hörmət etdiyi Asya Əfəndiyevanı unutmazdı. Bunların bir çoxuna sonralar Səməd Vurğun himayədar oldu.

O, özünün sevdalı günlərini, qaynar gənclik həyatını həsrətlə xatırlarkən onları qəmli-qəmli yad edirdi".

Vəkilov qardaşlarının oxuduğu sinfin müəllim və şagird kollektivi.

Aşağı sırada sağdan: 1-ci Səməd Vurğun, 4-cü Mehdixan Vəkilov, 8-ci Mirqasım Əfəndiyev.

Orta sırada sağdan sola: Əhməd ağa Gülməmmədov, Süleyman bəy Qayıbov, Yusif əfəndi Əfəndiyev, Əli Hüseynov (Mehdi Hüseynin atası), Alay bəy Şıxlinski, Mirzə Mehdi Vəlizadə, İbrahim əfəndi Qayıbov, Mahmud Yolçiyev (1924)

QAZAX MÜƏLLİMLƏR SEMİNARIYASININ QADIN MƏZUNLARI

*Qadın gülərsə, şu ıssız mühitimiz güləcək,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək!..*

Hüseyn Cavid

Azərbaycanın böyük maarifpərvər ziyalılarından biri olan Əhməd bəy Ağaoğlu Şərqdə qadın azadlığı məsələsini ilk dəfə qaldıran ictimai xadim idi. O, kişilərlə bərabər qadınların da oxumasını, işləməsini, vəzifə tutmasını, seçib-seçilməsini tələb edirdi. O vaxta qədər yalnız varlı ailələrin qızları müəyyən biliklər ala bilirdilər. Onlar məktəbə buraxılmır, lakin evlərdə saxlanan mürəbbilər, dayələr, yəni ailə müəllimləri və tərbiyəçiləri vasitəsi ilə yazmağı və oxumağı öyrəndilər. Marağı olanlar sonralar şəxsi mütaliə yolu ilə savadlarını artırmağa bilirdilər.

Əhməd bəy Ağaoğlunun qadın azadlığı haqqında fikirləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə daha kəskin qoyuldu. 1917-ci il martın 29-da Bakı müsəlmanlarının müvəqqəti komitəsi təşkil edildi. Komitənin çağırışı ilə Zaqafqaziya müsəlmanlarının qurultayı keçirildi. Orada Azərbaycan qadınlarını yalnız iki nəfər - C.Talışxanova və Ş.Əfəndizadə təmsil edirdi. Hər iki xanım qurultayda qadın hüquqlarının qorunması və onların təhsil

hüquqları barədə çıxış etdilər. Həmin qadınların qurultayda çıxış etmələri o zaman müəyyən hay-küyə səbəb olmuşdu. Qurultayda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təklifi ilə qəbul edilən qərarda deyilirdi: *"Əgər bütün xalqların qadınları kişilərlə bərabər ictimai-siyasi həyatda iştirak edərək öz millətlərini inkişaf etdirərlərsə, onda Azərbaycan qadını məhkumluqda qala bilməz və qalmamalıdır"*. Bu ictimai hadisədən üç il sonra Qazaxda seminariya açılsa da qızların oraya cəlb edilməsi asan məsələ olmadı. Çünki mövhumat, cəhalət ailələrə o qədər sirayət etmişdi ki, qızların məktəbə göndərilməsi dinə qarşı çıxmaq hesab olunurdu. Buxovların aradan qaldırılması üçün ADR hökuməti bir sıra tədbirlər nəzərdə tutsa da onları həyata keçirmək mümkün olmadı. Çünki 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalı həmin prosesləri dayandırdı. Həmin ildə Qazax Müəllimlər Seminariyasında qızlar üçün yeni şöbə təşkil edildi. Dinدارların mürtəcə müqavimətinə baxmayaraq, qızlar seminariyaya gəlməyə başladılar. Onlar Dürrə və Validə Mustafayeva bacıları, Dilşad Şıxlinskaya, Səlimə Əfəndiyeva, Dilrubə Mustafayeva, Həbibə Mustafayeva və haqqında məlumat tapa bilmədiyimiz Kövsər xanım idilər. Həmin qızların seminariyaya gəlişi Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu, sonralar Qazax Müəllimlər Seminariyasının direktoru olmuş Əhmədağa Mustafayevlə sıx bağlı idi. Onlar Əhmədağa müəllimlə yaxın qohum idilər və onun təbliğatı öz müsbət bəhrəsini göstərmişdi. Onların bir neçəsi sonradan elm sahəsində çalışaraq alim kimi cəmiyyətdə tanındılar, hörmət qazandılar.

**1921-ci ildə Qazax Seminariyasında oxuyan ilk qızlar.
Soldan sağa Dilrubə Mustafayeva, Dürrə Mustafayeva,
Dilşad Şıxlinskaya, Validə Mustafayeva, Səlimə Əfəndiyeva,
Həbibə Mustafayeva və başqaları.**

Dilrubə Mustafayeva elmə o qədər bağlı idi ki, bütün həyatını ona sərf etdi və uğurlu nəticələrə nail oldu. Belə ki o, Bakı Dövlət Universitetində təhsilini davam etdirdi və "Abdulla Şaiqin pədaqoji görüşləri" mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək pədaqoji elmlər namizədi adını aldı və dosent seçildi. Bu, o zaman üçün nadir sayılan bir elmi hadisə sayılırdı. Dürrə Mustafayeva o qədər məşhurlaşmışdı ki, onu tanımayan, haqqında eşitməyən yox idi. Məzunlardan daha biri - Səlimə Əfəndiyeva ali məktəbi bitirəndən sonra aspiranturaya daxil olmuş, elmi iş götürərək onu

müvəffəqiyyətlə müdafiə etmiş, tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdı. Sonralar təhsil sistemində çalışaraq Azərbaycan qadınlarının təhsilə cəlb edilməsi işində müəyyən nailiyyətlər qazanmışdı. Respublikanın təhsil ictimaiyyətində yaxşı tanınmış təhsil mütəxəssisi və maarif xadimi olmuşdu.

Seminariyanın məzunlarından Dilşad Şıxlinskaya isə ömrünü insanların sağlamlığına həsr etmişdi. Bakı şəhərindəki 1 nömrəli poliklinikanın həkimi Cəmilə Şıxlinskaya Dilşad xanım barəsindəki xatirələrində xüsusi qeyd edirdi ki, onun mənzili həmişə qonaqlarla dolu olardı. Onların hamısı ziyalı qadınlar idi. O, belə bir mühitdə yaşadığı üçün ondan respublikanın maarifpərvər ziyalıları haqqında istənilən məlumatı almaq olardı. O qədər xeyirxahlıq edirdi ki, təhsil alan qızlar onu özlərinə yaxın bilir, dərin hörmət bəsləyirdilər. Həmin qızların öz əlləri ilə toxuduqları və hədiyyə verdikləri xalça hazırda Cəmilə Şıxlinskayanın evindədir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, o zaman qızların təhsil alması, məktəbə getməsi çətin idi. Təsəvvür edin ki, seminariyada qızlar üçün şöbə yaradılanda qapalı şəkildə idi. Qızlar ciddi rejimdə yaşayırdılar. Onlar məktəbin binasında qalır, dərslərə orada hazırlanırdılar. Tərbiyəçi qadın müəllimlər qızlarla bir yerdə yaşayır, qızların oxumağına, yeməyinə, otağı səliqə-sahmında saxlamalarına və s. nəzarət edirdilər. Tərbiyəçi qadın müəllimlərdən əlavə, seminariyanın növbətçi müəllimləri də vardı. Onlar da qızların gündəlik dərslər hazırlamalarına nəzarət edirdilər. Qısaca desək, tələbə qızlar ikiqat nəzarət rejimində təhsil alırdılar.

Qeyd etdiyimiz kimi, seminariyada qızların təhsili qapalı formada olduğundan onların kənar mühitlə əlaqələri olmurdu. Həftədə yalnız bir gün - cümə günü valideynlər qeydiyyat dəftərinə qol çəkib qızlarını evə apara bilərdilər. Valideynlər qızları seminariyaya özləri qaytarmalı idilər. Bu qayda qızlar yay tətilinə buraxılanda da tətbiq olunmuşdu. Seminariya tərəfindən tələbə qızlara iki dəst geyim verilirdi. Biri gimnazist forması, digəri evdə geyinmək üçün idi. Qısaca desək, tələbə qızların bütün həyat tərzi, belə demək mümkünsə, çərçivəyə salınmışdı. Bunlar isə yenicə qurulmuş sosializm cəmiyyətinin prinsipləri ilə düz gəlmirdi. Odur ki, mətbuatda qızların qapalı mühitdə təhsili haqqında tənqidi materiallar dərc olunmağa başladı. Müəlliflər yazırdılar ki, qapalı köhnəliyin qalıqları olduğu üçün təhsil sistemində islahatlar aparılmalı və belə qaydalar ləğv olunmalıdır. Bir daha qeyd edək ki, bu mövzu respublikanın ədəbi və ictimai dairələrində qızğın müzakirəyə səbəb olmuşdu. Daha da "irəli gedənlər" buna müxtəlif rənglər verir, mübahisələr açırdılar. Təsadüfi deyil ki, böyük ədibimiz, görkəmli yazıçı-dramaturqumuz Cəfər Cabbarlı "Sevil" pyesini və bir sıra hekayələrini qadın azadlığına həsr etmişdi.

Aparılan uzun müzakirələrdən sonra 1926-1927-ci illərdə qız seminariyaları ilə oğlan seminariyalarının birləşdirilməsinə başlandı. Bununla da təhsil müəssisələrində qapalılığa son qoyuldu. Pansionatda qalan qızlara şəhərə çıxmağa, bayram və tətil günlərində evlərinə getməyə icazə verilirdi. Buna görə də təhsil

almaq arzusunda olan qızların sayı daha da artdı. Qori Müəllimlər Seminariyasının keçmiş məzunları və ziyalı adamlar öz qızlarını oxumağa göndərir, onlara lazımı şərait yaradırdılar. Qazaxın Aslanbəyli kənd məktəbinin müəllimi Əhməd Seyidov dərs dedi-yi qız şagirdləri - Şayəstə Seyidovanı, Söylü Nəsibovanı, Sitarə Seyidovanı, Səadət Hüseynovanı və başqalarını təhsillərini davam etdirmək üçün seminariyaya göndərmişdi. Qori Seminariyasının müəllimləri yeni açılan təhsil müəssisələrində müəllim və şagirdlərlə görüşlər keçirir, qadın azadlığı və təhsili ilə bağlı söhbətlər edir, onları köhnəliyə qarşı kollektiv mübarizəyə çağırırdılar. Sonra bu təbliğata Qazax Seminariyasının məzunları da qoşuldular. Onlardan Səməd Vurğun, Osman Sarıvəlli, Mehdi Hüseyn, İsmayıl Şıxlı və başqaları daha fəal idilər. Səməd Vurğun böyük rus şairi Aleksandr Puşkinə həsr etdiyi "Müəllimimiz və dostumuz" sərlövhəli məqaləsində yazırdı: ***"Puşkinin öz əsərlərində insanların, xüsusilə, qadınların realist və düzgün obrazlarını yaratmaq bacarığı məni özünə cəlb etdi. Puşkinin Tatyanası mənim üçün böyük mənalı bir kəşf oldu. Bu obrazı dərk edəndən sonra mən Şərq poeziyasında bir çox obrazların mücərrəd və abstrakt xarakterini başa düşdüm"***.

Görkəmli şairimiz Səməd Vurğun qadınların, qızların mənəvi zənginliyinə, onların tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirməyi vacib hesab edirdi. 1941-ci ildə Məlik Xəlifə adlı bir nəfərdən aldığı məktuba cavab verərkən yazırdı ki, Lalə sənin paltarının köhnə olduğuna görə səni sevmir. Bu hadisə məni pərişan etdi. Bizim

qızlar arasında hələ də paltara, pula, dövlətə qiymət verənlər varsa biz onları tərbiyə etməyə çalışmalıyıq. Ümumiyyətlə, Azərbaycan qadınlarının özəl xüsusiyyətlərini açmaq şairin bir çox əsərlərində də aydın görünür. "Komsomol" poeması buna bariz misaldır:

*Humay düşündürür, Humay ağladır,
O nə Ofelyadır, nə Tatyanaadır.*

Xatırladaq ki, seminariyanın məzunlarından biri olan və tarixdən dərs deyən Güllüzar Əliyeva sonralar onun direktoru olmuşdu və o, milliyyətçə ləzgi idi. O vaxt Qazax Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifəsində işləyən Yaqubov da ləzgi idi. Seminariyanın digər məzunu İsmayıl Orucov xatirələrində yazır ki, Güllüzar xanım kişi xasiyyətli, qətiyyətli və ciddi adam idi. Raykomun büro üzvü seçilmişdi. O qədər tünd xasiyyətli idi ki, hətta həyat yoldaşı Əbdüləzim müəllim də sözünü ona ehtiyatla deyirmiş. Mən tarixi yaxşı oxuyub öyrəndiyimə görə direktorun mənə yaxşı münasibəti vardı. Bacım dərsi bilməyəndə mənə danışdırar, bacıma isə deyərdi: *"Səni öküç vursun, indi təkrar et"*. Mən seminariyanı (o vaxt texnikum deyirdilər) bitirəndən sonra Güllüzar müəllim atamla mənə çağırır atama dedi: *"Paşa kişi, oğlunu Bakıya ali məktəbə göndər, özü də yalnız tarix fakültəsinə"*.

Bir neçə ildən sonra mən Güllüzar xanımla Bakıda görüşdüm. Hal-əhval tutduqdan sonra dedi: *"Demək mənim məsləhət"*

timdən çıxmamısan". Aradan çox keçmədi ki, rəhmətə getdiyini eşitdim və yas mərasimində iştirak etdim. Həyat və iş təcrübəm mənə inamla deməyə əsas verir ki, Qazax Müəllimlər Seminariyasının verdiyi bilik və yetişdirdiyi kadrlar müasir ali məktəblərin verdiyi bilikdən və yetişdirdiyi kadrlardan yüksək səviyyədə idi.

Təəssüf ki, Qazax Seminariyasını bitirən qadınların sayı az idi. Səbəbini yuxarıda onunla izah etmişik ki, XX əsrin əvvəllərində aqrar respublika olan Azərbaycanda cəhalət hökm sürürdü və qadınların oxumaq, təhsil almaq, ümumiyyətlə, ictimaiyyətdə tanınmaq hüququ yox idi. Ona görə də 1918-ci ildən 1949-cu ilə qədər keçən dövr ərzində seminariyanı cəmi bir neçə qadın bitirmişdir. Yeri gəlmişkən, onların bir neçəsinin həyat və fəaliyyəti barədə məlumat verəcəyik. Digərləri haqqında kifayət qədər məlumat olmadığına görə sizə yalnız əlimizə çatan məlumatları təqdim edəcəyik.

GÜLLÜZAR ƏLİYEVƏ

Güllüzar Əliyeva Qazaxda anadan olub, milliyyətçə ləzgi idi. Seminariyanın ilk qadın məzunlarından biridir. Sonra özü seminariyada tarix müəllimi kimi fəaliyyət göstərüb. Həm təhsil illərində, həm də ictimai həyatda fəal olan Güllüzar Əliyeva zəngin pedaqoji təcrübə qazandıqdan sonra Qazax Müəllimlər Seminariyasının direktoru vəzifəsinə qədər yüksəlib. Təhsil sahəsində çalış-

dığı müddətdə gənc nəslin təlim və tərbiyəsində özünəməxsus xidmətləri olub.

Güllüzar müəllim kişi qeyrəti və qətiyyəti ilə tanınırdı. Danışdırlar ki, tünd xasiyyətinə görə hətta ailə üzvləri də ondan çəkinirmiş. İki qızı vardı. Lakin onun haqqında çox qısa yazan müəlliflər bəzi məsələlər barədə müəmmalı şəkildə, örtülü mətndə nələrisə açıqlamayıblar. Mətləbə dərinədən varanda hiss olunur ki, 1930-cu illərdəki repressiyalarda Güllüzar Əliyevanın da adı hallanır. O illərdə azad düşüncəli, Sovet hakimiyyətindən incik olan ziyalıların həbs edilməsində gizli surətdə NKVD-yə donoslar yazan adamlar vardı. Yazılarda Güllüzar Əliyeva haqqında da buna bənzər fikirlər hiss olunmaqdadır.

DÜRRƏ MUSTAFAYEVA

Dürrə Əsəd qızı Mustafayevanın 1909-cu ildə anadan olması ehtimal olunur. Atası Əsəd ağa varlı-hallı bir adam idi. Ancaq varlı olduğu qədər də insafly, kasıba əl uzadan şəxs idi. Səməd Vurğunun ailəsinin şəhərdə evi olmadığına görə öz yarımzirzəmisindən onlara ev ayırmışdı. Əsəd ağanın Dürrə adlı qızı Səməd Vurğunla uşaq vaxtlarında bir yerdə oynayırdılar. Sonralar Dürrə ilə Səməd seminariyada da birgə oxudular. Səməd Dürrəni dəli-cəsinə sevdiiynə baxmayaraq, qızın ona könlü yox idi. Dürrə təhsilini artırmaq üçün Bakıya getdi. Dürrə təhsilini başa vurduqdan sonra müəllim işləmədi. Vəzifəli bir şəxslə ailə qurdu. Uzun illər

sonra Səməd Vurğunla qarşılaşırlar. Bu zaman həyat yoldaşı da Dürrə xanımın yanında imiş. Səməd özünü elə aparır ki, guya Dürrəni tanımır. Dürrə xanım isə Səmədə deyir: "*Məni tanımadın, axı səni şair edən mən olmuşam*". Səməd isə ona rişxəndlə cavab verir: "*Əgər məni Vurğun edən sən idinsə, bəs yanındakını niyə adam etməmişən?!*" Bu, bir daha Səməd Vurğunun uşaqlıq illərindəki kimi necə hazır cavab olduğunu göstərir.

DİLŞAD ŞIXLİNSKI

Dilşad Mustafa qızı Şıxlinski 1905-ci ildə Qazaxın Salahlı kəndində Mustafa bəyin ailəsində anadan olub. Atası kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olub. Anası Güləndam xanım məşhur Şıxlinskilər tayfasındandır. Dilşad üç yaşına çatanda Güləndam xanım ağır xəstələnir. Çox keçmir ki, o, vəfat edir. Ancaq ölməzdən əvvəl böyük baldızı Sənubər xanıma vəsiyyəət edir ki, Dilşadı özgə ələ verməsin, özü böyüdüb tərbiyə etsin. Sənubər xanım əri Əhmədağa Mustafayevin razılığı ilə balaca qızcıqazı övladlığa götürür. Dilşadın böyüməsində, təhsil almasında, cəmiyyətin bir fəal üzvü kimi formalaşmasında Əhməd bəyin böyük zəhməti olub.

Dilşad xanım Əhməd bəydən ibtidai təhsil alandan sonra Qazax Seminariyasında təhsilini davam etdirmişdi. O, Əhmədağa Mustafayevin təkidi ilə seminariyada oxuyan Səlimə Əfəndiyeva, Dürrə Mustafayeva, Validə Mustafayeva və Dilrubə Mustafayeva

ilə tanış olub onlarla dostluq edir. Seminariyada təhsilini başa vuran Dilşad xanım Əhməd bəylə Güləndam xanımın məsləhəti ilə Azərbaycan Dövlət Darülfununun tibb fakültəsinə daxil olur. Nəhayət, Darülfündəki təhsil illəri də arxada qalır. Həkim kimi yetişən gənc Dilşad yaxın rəfiqələri olan Eyyubova və Validə Mustafayeva ilə birlikdə Quba rayonuna işə təyinat alırlar. Orada Dilşad xanımın sonrakı taleyində mühüm rolları olan Quba Rayon Partiya Komitəsinin məsul işçisi Hüseynağa Məmmədbəyov və onun ömür-gün yoldaşı Ayna xanım gənc həkimə ata-ana qayğısı göstərirlər. Onlar həyat təcrübəsi o qədər də olmayan Dilşadın gündəlik qayğıları ilə maraqlanır, müəyyən məsələlərdə məsləhət verir, lazımı kömək edirdilər. Onu həftənin bir günü qonaq çağırır, bütün ehtiyaclarını bir valideyn kimi ödəyirdilər. Ona görə də gənc həkim özünü tənha hiss etmir, rahat yaşayır və işləyirdi. Lakin 1930-cu ildə Dilşad xanım Bakıya qayıtdı və 3 nömrəli şəhər klinik xəstəxanasında işləməyə başladı. Burada o, beş il çalışdıqdan sonra 1935-ci ildə A.Kazımov adına 1 nömrəli şəhər poliklinikasında boğaz, burun, qulaq həkimi olaraq xəstələrin sağlamlığının keşiyində dayandı. Paytaxtın ictimai həyatında fəal iştirakına görə Bakı Şəhər Sovetinin deputatı seçildi. Onun əməyi bir neçə medala, o cümlədən "Əmək veteranı" medalına layiq görüldü. Lakin yaşadığı iztirablar və doğmalarından nisgilli ayrılıqlar onun uzun ömür sürməsinə imkan vermədi. Amansız ölüm onu 1962-ci il yanvarın 22-də yaxaladı. 57 yaşında dünyasını dəyişən Dilşad xanım ziyalı bir xanım kimi xatirələrdə yaşayır.

PƏRİ İBRAHİMOVA

Pəri Hübət qızı İbrahimova 1924-cü ildə Qazax rayonunun Qaymaqlı kəndində dünyaya gəlib. O, ilk təhsilini kənddəki orta məktəbdə alıb. Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi Bilal Əhmədovun direktor işlədiyi həmin məktəbin bir çox məzunları təhsillərini davam etdirərək alimlik dərəcəsi alır, ölkənin ictimai-siyasi həyatında tanınan şəxslər olurdular. Belə bir məktədə oxumaq hər kəs üçün qürurlu idi. Orta məktəbi on beş yaşında bitirən Pəri 1939-cu il sentyabrın 1-də Qazax Pedaqoji Texnikumuna (əvvəllər seminariya idi) daxil olub. 1941-ci ildə II Dünya müharibəsi başlananda texnikumu əla qiymətlərlə başa vuran Pəri müəllim doğma Qaymaqlıya qayıdaraq ömrünün sonuna qədər məktəbdə müəllim işləyir. Haşiyəyə çıxaraq qeyd edək ki, o vaxtlar müəllimin hörməti o qədər yüksək idi ki, onlara "yoldaş müəllim" deyə müraciət edirdilər. Özü müəllim işləsə də seminariya illərini tez-tez xatırlayır, orada yaşadığı şirin xatirələrini bölüşürdü. Danışır ki, seminariyada bizə hər cür şərait yaradılmışdı və təqaüd də verilirdi. Orada ciddi intizam məqsədilə hər gün nizam-intizamın qorunması üçün 4 nəfər seminarist növbətçi olduğunu söyləyərdi. Növbətçilər intizamla bərabər, yeməklərin keyfiyyətinə, düzgün paylanmasına riayət olunmasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Onlara isə növbətçi müəllimlər və tərbiyəçilər nəzarət edirdilər. Seminaristlər isti xörək-

lərlə təmin olunurdular. Xüsusi yeməxana binası olmadığından məscidin binasından yeməxana kimi istifadə edilirdi. Axı, o vaxtlar bolşevik hökuməti dinə inanmır, inananları isə antipod adlandırır, vəzifəli ruhaniləri zərərli ünsür kimi həbs edir, "allahsızlar komitələri" yaradırdılar. Ona görə də məscidlər dindarlardan alınıb anbar və yardımçı binalar kimi istifadə edilirdi.

Pəri İbrahimova deyirdi ki, texnikumda vaxtaşırı sinifdən xaric və məktəbdənkənar maraqlı tədbirlər keçirilirdi: ***"Məktəbimizdə musiqi dərnəkləri yaradılmışdı. Özümüz səhnəciklər təşkil edib məktəbin həyatında olan klubda teatr tamaşaları göstərerdik"***.

Müəllim pedaqoji texnikumda ona dərs deyən müəllimləri - pedaqogika müəllimi Məcid Tağıyevi, rus dili müəllimi Şıxlı Osman Əfəndini, kimya müəllimi Mənsur Yaqubovu, ali riyaziyyat müəllimi Həmid Nəsibovu, konstitusiya müəllimi Məcid Nəsibovu, ədəbiyyat müəllimi Hüseyn Nəsibovu, riyaziyyat müəllimi Əsgər Mahmudovu (məşhur Qaçaq Kərəmin kürəkəni) minnətdarlıqla yada salırdı. Həm də onların öz vəzifələrinə böyük məsuliyyətlə yanaşdıqlarını, tələbələrə qayğı göstərdiklərini və əxlaq nümunəsi olduqlarını qeyd edirdi. Həmin müəllimlər auditoriyalarda bizi gələcək müstəqil fəaliyyətə də hazırlayırdılar. Biz onların nəzarəti ilə dərs keçirdik. Nəzarətçi müəllimlər bir sıra nöqsanları aşkarlayır və bizə məsləhətlər verirdilər.

Növbəti dərslərdə bu kimi səhvlərin yenidən təkrarlanmaması üçün xeyli çalışırdıq. Beləliklə, topladığımız təcrübə mək-

təblərdə müəllim işləyəndə karımıza gəlirdi və çətinlik çək-mirdik.

1941-ci ildə başlanan İkinci Dünya müharibəsi hamı kimi müəllimləri də ağır sınaqdan keçirdi. Bir tərəfdən xalqın yoxsul-luğu, aclıq, digər tərəfdən amansız müharibə həyatı dözülməz edirdi. Ancaq şərait nə qədər çətin olsa da müəllimlər öz vəzifə borclarını ləyaqətlə yerinə yetirirdilər. Demək olar ki, əhalinin iş yeri onun döyüş yeri hesab edilirdi. Pəri İbrahimovanın yazdığına görə, çalışırdılar bu əmək cəbhəsinin önündə getsinlər, faşizm üzərində qələbəyə layiqli töhfə versinlər. Müharibə başlayan il müəllimlər məktəbdə dərs deməklə bərabər, yaşadıkları rayonla-rın, kəndlərin ictimai və təsərrüfat işlərinə qoşuldular.

Azərbaycanlılardan ibarət 416-cı Taqanroq diviziyasının əs-gər və zabitlərinə bağlamalar göndərilməsini təşkil edir, kolxo-zun işinə kömək edir, kənd əhalisi arasında uşaqlarını məktəbdən yayındırmamaları üçün təbliğat işləri aparırdılar. Müəllimlər əha-li arasında olur, onları möhkəm dayanmağa, döyüşən əsgərlərimizə dayaq olmağa səsləyirdilər.

Nəticədə adamlar imkanları çatan qida məhsulları və geyim-ləri toplayıb cəbhəyə göndərirdilər. Bütün bu işlərin hamısında kişilərlə bərabər çiyin-çiyinə çalışan Pəri İbrahimova "1941-45-ci illərdəki Fəaliyyətinə və Fədakar Əməyə görə" medalı ilə təl-tif olunmuşdu. Müharibə qələbə ilə başa çatandan sonra müəllim-lər gəncləri ali məktəblərə getməyə hazırlamağı qarşılarına mü-hüm vəzifə kimi qoydular. Çünki ali təhsilli mütəxəssislərə bö-

yük ehtiyac yaranmışdı. Pəri müəllim yazır ki, 1946-cı ildə Ali Sovetin deputatı, Azərbaycan SSR Xalq Maarif komissarı Mirzə İbrahimov, API-nin rektoru Əhməd Seyidov, xalq şairi Səməd Vurğun bizim məktəbə gəldilər. Onlar məktəbə hər gəldikdə təhsilin önəmli olmasından danışıır və bizləri ali təhsil almağa istiqamətləndirirdilər. Çünki o vaxt dərs deyən müəllimlərin əksəriyyəti orta məktəbin 7-ci, 8-ci siniflərini bitirmiş adamlar idi. Onlar nümunəvi müəllim kimi məni Qazaxdakı ikiillik müəllimlər institutuna oxumağa göndərdilər. İnstitutun tarix və dil-ədəbiyyat fakültəsinə qəbul olundum. Oranı bitirəndən sonra yəni Qaymaqlı kənd məktəbində dərs deməyə başladım. Mən orada düz 55 il işləyəndən sonra pensiyaya çıxdım. Ancaq şagirdlərimin uğurlarını eşitdikcə qürurlanırdım. Onlardan texnika elmləri doktoru Nəbi Yaqubovun, tarix elmləri doktoru Bəhruz Abdullayevin, professor İsa Əhmədovun, alim Tofiq Əhmədovun, tibb elmləri doktoru Qaracayevin, riyaziyyat elmləri namizədi Mehralı Nəsibovun, kimya elmləri namizədi Sənəm Əhməd qızının və başqalarının uğurları məni çox sevindirirdi. Düşünürdüm ki, zəhmətim bəhrə verir, onların uğuru həm də mənim uğurum idi. Bağban öz bağının bəhərini görəndə sevindi ki, mən də onların xoş xəbərlərini eşidəndə xoşbəxt oluram.

QƏNİRƏ MEHDİXANLI

Qənirə xanım Mehdixanlı 1938-ci ildə Ağstafa rayonunun ziyalı mühiti ilə diqqəti cəlb edən Köçəsgər kəndində anadan olub.

Uşaqılıqdan oxumağa həvəs göstərən Qənirə orta məktəbi bitirdikdən sonra 1956-58-ci illərdə Qazax Pedaqoji Texnikumunda təhsilini davam etdirib. Texnikum illəri başa çatandan sonra gənc müəllim doğulduğu rayonun Kirovkənd və Köçəsgər kənd orta məktəblərində dərs deyib. Lakin ictimai işlərdə fəallığı rayon rəhbərliyinin diqqətini cəlb etdiyi üçün əvvəlcə Rayon Komsomol Komitəsinə ümumi şöbənin müdiri, sonra Rayon Komsomol Komitəsinin ikinci katibi vəzifələrinə təyin olunub. Ancaq həmin vəzifələrdə işləməsinə baxmayaraq, ali təhsil almaq həvəsi onu tərk etməyib. 1958-ci ildə sənədlərini S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinə (indi Bakı Dövlət Universiteti) verib və imtahanlardan yüksək qiymətlər alaraq oraya qəbul edilib. Qənirə 1963-cü ildə universiteti bitirəndən sonra təyinatla Sumqayıt şəhərinə göndərilir. O, şəhər məktəblərində müəllim, tədris işləri üzrə direktor müavini, 3 və

9 saylı məktəblərdə direktor vəzifələrində işləyir. Burada ailə quran Qənirə müəllim üç övlad anası olur. Bədii təxəyyülə, güclü müşahidə qabiliyyətinə sahib olan və sözün qüdrətindən məharətlə bəhrələnən Qənirə xanım dəyərli şeirlər yazır, get-gedə respublikanın ədəbi ictimaiyyətində daha çox tanınır. "Səndən gileyliyəm" adlı şeirlər kitabı maraqla qarşılanır və müəllifin ətrafında qısa zamanda geniş oxucu dəstələri toplanır. Şeir-sənət həvəskarları hər dəfə onun şeirlərini sevə-sevə dinləyir, mütaliə edirlər.

Yaxşı ki, Qənirə müəllim özü barədə əhəmiyyətli olan xatirələri qələmə alıb. Həmin xatirələrin özünün yazdığı kimi təqdim edilməsinin sizə daha maraqlı olacağına ümidvarıq.

"Orta məktəbi bitirdikdən sonra valideynlərim məni Bakıya ali məktəbdə oxumağa buraxmadılar. Bir il kəndimizdə uşaq bağçasında işlədikdən sonra eşitdim ki, Qazaxda iki illik institut var. Uzun-uzadı yalvarışlardan sonra sənədlərimi oraya verməyə icazə ala bildim. Sən demə, iki illik institut Qazaxda çoxdan bağlanmış. Pedaqoji texnikumu isə onun binasına köçürüblərmiş. Artıq tələbə qəbulu yeddi illik təhsildən deyil, onuncu sinfi bitirənlər üçündür. Odur ki, təhsil müddəti 4 ildən 2 ilə endirilib. Mən buranın texnikum olduğunu qəbul olandan sonra başa düşdüm. Heç peşman da deyildim, çünki başqa yolum da yox idi. Onsuz da mənim başqa yerə getməyimə icazə verməyəcəkdilər. Mən qırmızı daş binanın həyətinə girəndə həyətdəki ağacların altında 4-5 nəfər oturub nərd oynayırdı. Gözlərim binanın üzərinə vu-

rulmuş mərmər lövhəyə sataşdı. Dayanıb oxumağa başladım: ***Xalq şairi Səməd Vurğun 1920-1924-cü illərdə burada təhsil almışdır.*** Özümdə bir qürur hiss etdimsə də haraya gedib kimə müraciət edəcəyimi bilmədiyim üçün yerimdəcə dayanıb qaldım. Onlardan bir nəfər ayrılıb mənə yaxınlaşdı və nə üçün gəldiyimi soruşdu. Mən sənədlərimi ona uzadaraq məqsədimi utana-utana dedim. O mənə: ***"Ay qız, gecikmisən, sənədlərin qəbulu dünəndən qurtarıb, iki gündən sonra imtahanlar başlayır"*** - dedikdə mən özümü lap itirdim. Görünür, çox acınacaqlı hal almışam, müsahibimin mənə yazığı gəlib. Odur ki, sənədlərimi və qiymətlərimi diqqətlə nəzərdən keçirdi, sonra nərd oynadığı yoldaşlarından bir nəfərin yanına gedib xeyli danışdı. Sonralar bildim ki, mənimlə danışan məktəbin tarix müəllimi və partiya təşkilatının katibi Kərəvəliyev Abdulla müəllim idi. O, sonra bizə iki il tarix dərsi keçdi. Olduqca savadlı, natiq və tələbkar pedaqoq kimi tanınırdı. Onun yaxınlaşdığı adam isə məktəbin direktoru Əhməd Cəlil imiş. Orta boylu, ağ bənizli, qara qaşlı və olduqca zəhmli olan Əhməd Cəlil də bizə (əlbəttə, qəbuldan sonra) pedaqogika və psixologiya dərslərini dedi. Görünür, Abdulla müəllim Əhməd Cəlilə yaxınlaşıb sənədlərimi qəbul etmək üçün icazə istəyirmiş. Deyəsən, qiymətlərim və ayaqüstü mənə verdiyi suallara cavabım da Abdulla müəllimi qane edibmiş.

İki gündən sonra mən də imtahana gəldim. Azərbaycan dili və ədəbiyyatından yazılı (inşa) imtahandan sonra qalanlar şifahi idi. Mən suallara fikirləşmədən cavab verdim. Riyaziyyatdan im-

tahan götürən Əyyubov Tofiq müəllim cavab verərkən məni danladı da. Dedi ki, sən nə üçün instituta getməmişən, belə savadla sənin burada nə işin var?! Sonra o, bizim sinif rəhbəri oldu. Cavan olmasına baxmayaraq, olduqca mehriban və qayğıkeş bir insan idi. O, bizə təkcə sinif rəhbəri kimi yox, bir valideyn kimi qayğı göstərirdi. Dərslər başlayandan bir neçə gün sonra hər gün 1-2 saat dərs keçəndən sonra (bəzən elə olurdu ki, heç dərs keçməyirdik) bizi üstüaçıq yük maşınlarında ətraf kəndlərdəki pambıq tarlalarına pambıq toplamağa aparırdılar. Bu iş nə qədər ağır və yorucu olsa da bizim əhval-ruhiyyəimiz şən idi. Maşına minən kimi nəğmə müəllimimiz Fərhad müəllimin bizə öyrətdiyi, o zaman dəbdə olan mahnıları xorla oxumağa başlayırdıq. Bu vəziyyət noyabr ayının axırlarına kimi davam etdi. Dekabrın sonunda dərslərimiz qaydaya düşdü. Məktəbdə dəmir intizam var idi. Məktəbin iş rejiminə Əhməd Cəlil özü rəhbərlik edirdi. Uzaqdan onun ayaq səslərini eşidəndə tələbələr özlərini itirərdilər. Hər gün davamiyyəti, səhər idmanını, dərsə hazırlıq məşğələlərini, yataqxanamızdakı səliqə-sahmanı birbaşa özü yoxlayardı. Əli Zeynal direktor müavini olsa da onun müavinliyi o qədər də hiss olunmazdı. Təbiətən sakit bir insan idi. Riyaziyyat müəllimi kimi dərslərini deyər, onunla da kifayətlənərdi.

Dekabr ayının axırlarına yaxın idi. Abdulla müəllim məni çağırıb özü ilə direktorun otağına apardı. Orada Əhməd Cəlildən başqa bir nəfər də oturmuşdu. Görkəmindən ziyalıya oxşayırdı. Onlar məni xeyli sorğu-suala tutduqdan sonra:

- *Sənə bir ictimai iş tapşırısaq, işləyə bilərsinizmi?*, - deyə soruşduqda mən nə deyəcəyimi düşünmədən çiyinlərimi çəkərək:

- *Nə bilim, bacarsam, işləyərim*, - deməyim müsahiblərimin qəhqəhə ilə gülməklərinə səbəb oldu. Həmin gün məktəbin komsomol iclasında məni məktəbin komsomol təşkilatına katib seçdilər. Bir müddətdən sonra isə Qazax Rayon Komsomol Komitəsinin plenum və büro üzvlüyünə seçildim. Əhməd Cəlilin otağında məni sorğu-suala tutan adam Rayon Komsomol Komitəsinin katibi Qəmbər Orucov imiş. Bundan sonra o, bizim bütün tədbirlərimizdə və iclaslarımızda şəxsən iştirak edərdi. 1957-ci ildə keçirilən II Respublika festivalına bizi o gətirmişdi. Mən o vaxt Səməd Vurğunun iş otağında portretini təsvir etmişdim. Bu, nəfis bir iş idi. Buna görə məni festivalın Fəxri fərmanı ilə təltif etdilər. Məktəbimizin gözəl ənənələrindən biri də bədii özfəaliyyət dərnəyinin fəaliyyət göstərməsi idi. Dərnəyin rəhbəri hamımızın çox böyük hörmət bəslədiyi Fərhad Zeynalov idi. Onun rəhbərliyi ilə tez-tez tamaşalar göstərilər, ədəbi-bədii gecələr keçirilirdi. Bu tamaşalardan bir neçəsində mən də baş rolların ifaçısı olurdum. Bizim texnikumun gözəl ənənələrindən biri də qonşu Gürcüstan Respublikasının Marneuli pedaqoji məktəbi ilə dostluq görüşlərinin keçirilməsi idi. Bir il Marneuli məktəbliləri bizə qonaq gələr, o biri il də biz onlara qonaq gedərdik. Həmin görüşlərin biri üçün Rauf İsmayılovun "Son məktub" əsərini tamaşaya hazırlamışdıq. Baş rolu - Gülbacını oynayırdım. Tamaşanın sonunda Əhməd Cəlil mənə yaxınlaşıb təbrik etdi və gələ-

cəkdə mütləq incəsənət institutunun aktyorluq şöbəsinə getməyimi məsləhət gördü. 1957-ci il oktyabr ayının əvvəli idi. Abdulla müəllim məni çağırıb təcili hesabat hazırlamağımı və axşama məktəbin ümumi komsomol iclasını keçirməyi tapşırırdı. Dedi ki, Bakıdan nümayəndə gəlib iclasda iştirak etmək istəyir. Vaxt çox az idi. Buna baxmayaraq, mən iclas üçün müvafiq hazırlığı vaxtında və qaydasınca görə bildim. Bu işdə Musa müəllim mənə kömək etdi. O, nurani, qocaman, ucaboy, mehriban və xoşxasiyyət bir insan idi. Bir qədər burnunda danışdığı üçün müəllim yoldaşları zarafatla ona "burun Musa" deyirdilər.

Bizim yığıncaqda iştirak edən o zaman "Azərbaycan gəncləri" qəzetinin məsul katibi işləyən, sonralar həmin qəzetin redaktoru və "Kommunist" qəzetinə uzun müddət redaktorluq edən, habelə məşhur yazıçı-publisist kimi tanınan Cəmil Əlibəyov idi. İclasdan bir neçə gün sonra Tofiq müəllim mənə bir qəzet uzadıb təbrik etdi və "al, oxu", - dedi. Bu, 20 oktyabr 1957-ci il tarixli "Azərbaycan gəncləri" qəzetinin növbəti sayı idi. Burada "Həyatın özü" adlı очерк bizim komsomol iclasımıza və komsomol təşkilatının fəaliyyətinə həsr olunmuşdu. Bundan sonra mənim ünvanıma respublika gənclər təşkilatlarının əksəriyyətindən məktublar gəlirdi. O zaman komsomol partiyanın "kiçik qardaşı" sayılırdı. Komsomolun həm hörməti, həm də fəaliyyət dairəsi geniş idi. Məni də məktəbimizdə "komsomol Qənirə" - deyə çağırırdılar. Çünki qrupumuzda məndən başqa bir Qənirə də var idi. Deyilənə görə, o, Əhməd Cəlilin həyat yoldaşı Şahnabat xanımın

qohumu idi. Şahnabat xanım Qazax Rayon Partiya Komitəsinin katibi idi. Dəfələrlə respublika Ali Sovetinin deputatı seçilmişdi. Olduqca qeyrətli, nəcib bir xanım idi.

Ara-sıra məktəbin divar qəzetlərində mənim də şeirlərim dərc olunardı. Musa müəllim şeirlərimi həmişə dərnək üzvlərinə nümunə göstərərdi. Uşaq ədəbiyyatından bizə dərs deyən Şayəstə müəllim mənim şeir söyləməyimi çox xoşlayardı. O, yaşlı bir qız idi. Ailə qurmamışdı. Deyilənə görə, nişanlısı İkinci Dünya müharibəsində həlak olmuşdu. Şayəstə müəllim də ondan sonra heç kəsi sevməyəcəyinə and içmişdi. Heç vaxt gülümsəməzdi, olduqca bədbin idi, saçlarına belə sığal verməzdi. Məktəbdə hamı ona hörmətlə yanaşardı.

Məktəbimizdə nəcib xanımlardan biri də Fatma müəllim idi. O, bizə hüsnxət dərsi keçərdi. Otuz-otuz beş yaşı ancaq olardı. Yaraşılıq bir qadın idi. Deyirdilər ki, Səməd Vurğun vaxtilə Fatma xanıma bir şeir də yazıb. O, həmişə mənimlə dost kimi rəftar edərdi. Tələbələrin dəftərlərində və yazı taxtasında hərflərini və yazı nümunələrini mənə yazdırardı.

İki illik pedaqoji texnikumda oxuduğum vaxt ömrümün ən yaddaqalan, fərəhli və sevimli illəridir. Sonralar institutda oxuduğum vaxtda orada öyrəndiyim fənlərin bir çoxu mənim köməyimə çatdı. Hələ dövlət imtahanı verərkən professor Verdizadə (o, nazirlikdən bizə dövlət imtahan komissiyasının sədri göndərilmişdi) son imtahanda mənə təklif etdi ki, sənədlərimi API-nin kimya fakültəsinə verim. Hətta mənə kömək edəcəyinə də söz

vermişdi. Mən isə sənədlərimi həm API-nin, həm də ADU-nun filologiya fakültələrinə verdim. Hər ikisinə yüksək balla qəbul olunsam da ADU-da təhsilimi davam etdirdim. Mən hər iki instituta qəbulum və pedaqoji fəaliyyətimdəki uğurlarım üçün həmişə pedaqoji texnikuma minnətdar olmuşam, oradakı müəllimlərimin tələbkarlığını və zəhmətlərini məhəbbətlə xatırlamışam.

Beş-altı il əvvəl Qazaxa getmişdim. Müəllimlərimlə maraqlandım. Dedilər ki, Əli Zeynal və Fərhad müəllim axşamlar şəhər parkında görüşüb söhbət edirlər. Axşamüstü mən parka gələndə artıq Fərhad müəllim oradakı skamyalardan birində öyləşmişdi. Uzaqdan mənim gülə-gülə ona yaxınlaşdığımı görəndə yenə də zarafatından qalmadı:

- *Nə irişirsən, qız!*, - dedi. Xeyli qocalsa da əvvəlki nikbin əhval-ruhiyyəsini qoruyub saxlaya bilmişdi. Oturub xeyli söhbət etmişdik ki, Əli Zeynal da gəlib çıxdı. O, məni çətinliklə tanıya bildi. Bu yerdə komsomol işim köməyimə çatdı. Fərhad müəllim ona "**komsomol Qənirədir də**" - deyəndən sonra xatırlamağa başladı. Əli müəllim lap qocalmağa başlamışdı. Mən ondan Əhməd Cəlili soruşdum. Çox ağır xəstə olduğunu söylədilər. Əvvəlcə görüşünə getmək fikrinə düşdüm. Sonra fikrimdən daşındım ki, qoy o, mənim xatirimdə əvvəlki kimi, necə görmüşdüm-sə eləcə də qalsın. Təbii hissidir, bizim hər birimiz buna bənzər hadisələrlə yaşamışıq. Müəllimlərimizi ömür boyu unutmamışıq, onları həmişə hörmətlə yad etmişik. Qənirə xanım da belə maraqlı həyat yolu keçib.

NƏRGİZ MAHMUDOVA

Nərgiz Məmməd qızı Mahmudova 1923-cü ildə Qazax şəhərində dünyaya gəlib. İlk təhsilini də burada alıb. Oxumaq, təhsil almaq arzusu onu Qazax Pedaqoji Məktəbinə gətirib. Oranı yaxşı qiymətlərlə bitirən Nərgiz Mahmudova rayonun Çaylı kənd orta məktəbinə göndərilib. Az müddətdən sonra işini dəyişməli olub. Çünki 1941-ci ildə Vətən müharibəsi başlayanda əli silah tutan bütün kişiləri orduya çağırmışdılar. Bir çox mühüm vəzifələr boş qalmışdı, kəskin kadr çatışmazlığı var idi. Hətta 6-7-ci sinifləri bitirmiş adamlar vəzifələrə təyin olunurdular. Rayon prokurorluğunun bir çox əməkdaşları da müharibəyə aparılmışdılar. Müharibədən sonra prokurorluq sahəsində ciddi kadr çatışmazlığı yarandı. Bu səbəbdən hökumət orqanları savadlıları seçib həmin vəzifələrə təyin edir və bu sahədəki boşluğu aradan qaldırmağa çalışırdılar. Belə kadrlardan biri də Nərgiz müəllim oldu. 1948-ci ildə onu prokurorluq sistemində işə qəbul etdilər. Nərgiz Mahmudova orada 4 il işlədi. Sonra rayon rəhbərliyi onu bacarığına, qabiliyyətinə, işgüzarlığına və təşkilatçılığına görə hüquq fakültəsinə oxumağa göndərdi. Lakin ailə qurduqdan sonra prokurorluq sistemində işləmək ailə həyatında çətinlik yaratdığına görə yenidən müəllimlik fəaliyyətinə qayıdan Nərgiz Mahmudova pensiya yaşına çatana qədər Qazax şəhər 1 saylı orta məktəbdə işləyir, gənc nəslin yetişdirilməsində öz töhfəsini verirdi.

AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN İNKİŞAFINA QAYĞI VƏ DİQQƏT

*Təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin
həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir.
Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz.*

Heydər Əliyev

Azərbaycanda elmin, təhsilin və mədəniyyətin inkişafına daima xüsusi diqqət göstərən Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan milli təhsil sisteminin inkişafında mühüm rol oynayan Qa-

zax Müəllimlər Seminariyasına da xüsusi diqqət göstərərək 1999-cu ildə Qazax Müəllimlər Seminariyasının 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncam imzaladı. Bununla bağlı Nazirlər Kabinetinə xüsusi göstəriş verdi. Bu münasibətlə ümumrespublika elmi-praktiki konfransı təşkil olundu. Konfransda respublikanın tanınmış müəllim-professor heyəti və Qazax rayonundan dəvət olunan qonaqlar da iştirak etdilər. Heydər Əliyev konfrans iştirakçılarına təbrik məktubu ünvanladı:

Hörmətli konfrans iştirakçıları, əziz müəllimlər, Azərbaycanın milli təhsil sisteminin inkişafında müstəsna rol oynamış Qazax Müəllimlər Seminariyasının yaradılmasının 80 illik yubileyi münasibəti ilə Sizi səmimi qəlbdən təbrik edirəm. Zəngin mədəniyyət və təhsil ənənələrinə malik olan Azərbaycan müsəlman şərqində dünyəvi təhsilin gerçəkləşdiyi ilk ölkələrdən biri olmuşdur.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda gedən siyasi və sosial-iqtisadi proseslər onun mədəni həyatına da güclü təsir göstərmiş, böyük vüsət alan maarifçilik hərəkatı yeni tipli təhsil ocaqlarının yaranmasına təkan vermişdir.

Öz xalqının gələcəyini elmdə, təhsildə görən görkəmli ziyalılar yeni tələblərə cavab verən müəllim kadrların hazırlanması üçün var qüvvəsini sərf etmişlər. Onların bu səyləri 80 il bundan əvvəl Qazax Müəllimlər Seminariyasının yaranması ilə nəticələnmişdir. Vaxtilə bütün Yaxın Şərqdə şöhrət tapan Seminariyanın yaradılması Azərbaycan maarifçilərinin fədakarlığı və və-

tənpərvərliyinin canlı nümunəsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin təhsil sahəsində yeritdiyi düzgün və məqsədyönlü siyasətin parlaq təzahürüdür.

Qazax Müəllimlər Seminariyası 40 illik fəaliyyəti dövründə respublikanın müxtəlif bölgələri üçün minlərlə müəllim kadrları hazırlamışdır. Azərbaycanın bir sıra tanınmış elm, mədəniyyət və ədəbiyyat xadimləri bu təhsil ocağının yetirmələridir. Adları Azərbaycanın tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış Səməd Vurğun, Osman Sarıvəlli, İsmayıl Şıxlı kimi görkəmli simalar məhz həmin seminariyanın ilk məzunları olmuşlar. Qazax Müəllimlər Seminariyasının xalqımızın mədəni həyatında oynadığı böyük rol danılmazdır. Onun təməli üzərində neçə-neçə təhsil ocaqları yaranıb inkişaf etmişdir. Bu təhsil məbədi özündən sonra böyük mədəni irs olmaqla, Azərbaycanın maarifi tarixinə əbədi həkk olunmuşdur. Əminəm ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının təhsil işçilərinin neçə-neçə nəsli də bu zəngin irsdən bəhrələnəcəklər.

Bu əlamətdar gündə Sizə, respublikanın bütün təhsil işçilərinə nəcib fəaliyyətinizdə böyük uğurlar diləyir, hər birinizə cansağlığı və xoşbəxtlik arzulayıram".

Ulu Öndərin seminariyaya bu diqqəti elmi-ictimaiyyət tərəfindən böyük razılıqla qarşılandı. Yubiley tədbirləri təntənəli şəkildə həyata keçirildi.

Seminariyaya olan yüksək qayğı və diqqət bununla bitmədi. Heydər Əliyev siyasi irsinin davamçısı, Azərbaycan Respublika-

sının Prezidenti İlham Əliyev 2018-ci il noyabrın 3-də Qazax Müəllimlər Seminariyasının 100, 2013-cü il fevralın 14-də isə Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileylərinin keçirilməsi haqqında sərəncamlar imzaladı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Qazax Müəllimlər Seminariyasının 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında imzaladığı sərəncamda qeyd edilirdi:

"2018-ci ilin noyabr ayında Qazax Müəllimlər Seminariyasının yaradılmasının 100 illiyi tamam olur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarına əsasən, Qazax Müəllimlər Seminariyasının təşkili Azərbaycanın maarif salnaməsinin ən parlaq səhifələrindəndir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, tanınmış maarifpərvər və ictimai xadim Firidun bəy Köçərlinin rəhbərliyi ilə fəaliyyətə başlayan Qazax Müəllimlər Seminariyası bütün fənlərin tədrisinin ana dilində mütərəqqi üsullarla aparıldığı yeni təhsil ocağı kimi Azərbaycanda elmin, maarifin və mədəniyyətin inkişafına misilsiz töhfələr vermişdir. Respublikanın bölgələri ilə yanaşı, qonşu ölkələr üçün də uzun illər boyu yüksək ixtisaslı pedaqoji kadrlar hazırlamış seminariyanın yetirmələri sırasında adları təhsil, elm və mədəniyyət tarixinə həkk olunmuş çox sayda tanınmış simalar vardır.

Qazax Müəllimlər Seminariyası müstəqil Azərbaycan Respublikasının təhsil işçilərinə gənc nəslin azərbaycançılıq məfkurəsi ruhunda yetişdirilməsi üçün zəngin irs qoymuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və Azərbaycan təhsil sisteminin inkişafında müstəsna xidmətlərini nəzərə alaraq, Qazax Müəllimlər Seminariyasının yaradılmasının 100-cü ildönümünün layiqincə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Qazax Rayon İcra Hakimiyyətinin təklifləri nəzərə alınmaqla, Qazax Müəllimlər Seminariyasının 100 illik yubileyi ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin".

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında imzaladığı sərəncamda qeyd edilirdi: "2013-cü ildə Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi, tanınmış maarifpərvər, ictimai xadim, publisist-yazıçı, tənqidçi və tərcüməçi Firidun bəy Əhməd ağa oğlu Köçərlinin anadan olmasının 150 illiyi tamam olur. Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluna dair qiymətli mənbə təşkil edən əsərlər yaratmış və çoxcəhətli zəngin fəaliyyəti ilə ictimai-mədəni fikrin təşəkkülünə mühüm töhfələr vermişdir. Ölkəmizdə təhsil sisteminin milli əsaslar üzərində qurulması prosesində onun maarifçi ziyalı kimi apardığı işlər böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı naminə xidmətlərini nəzərə alaraq, Firidun bəy

Köçərlinin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlanaraq həyata keçirilsin".

Yubiley mərasimləri ölkəmizin elm və təhsil ictimaiyyəti, eləcə də ədəbi ictimaiyyəti tərəfindən böyük fərəh hissi ilə keçirildi. Yubiley münasibətilə ADA Universiteti Seminariyanın tarixi binasının və onun maarifçi missiyasının bərpası təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Zəruri tədbirlər həyata keçirildi.

ADA UNIVERSİTETİNİN QAZAX MƏRKƏZİ

***Keçmişi öyrənirsən, öyrənişin mübarək,
Keçmişdən güc almasa işıqlanmaz gələcək.***

Qulam Qafar

Tariximizdə elə böyük dəyərə malik olan abidələr var ki, onları yüz illərlə yaşatmaq, nəsillərə nümunə olaraq çatdırmaq ümummilli mənafeələrə xidmət deməkdir. Belə abidələrdən biri görkəmli ədəbiyyatşünas və maarifpərvər, özünü xalq maarifi yolunda qurban vermiş Firidun bəy Köçərlinin yaratdığı Qazax Müəllimlər Seminariyasıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, əvvəllər seminariyanın binası varlı və səxavətli bir adam olan Məşədi İbrahimin yaşayış evi olmuşdu. Fikri işıqlı olan Məşədi İbrahim 1917-ci ildə öz mülkünü ətrafındakı torpaq sahəsi ilə birlikdə seminariya üçün vermişdi. Hazırda

həmin binanın təxminən 130-a yaxın yaşı var. Azərbaycan Demokratik Respublikası, həm də yetmiş illik Sovet hakimiyyəti illərində seminariya binası əsaslı təmir olunmamışdır. Təbii ki, belə vəziyyətdə olan binanın əsaslı təmirə ciddi ehtiyacı var idi. Ancaq bütün dövrlərdə təhsilimizə qayğı göstərən, elm və təhsilin inkişafına şəxsi töhfəsini verən şəxsiyyətlər də tapılıb.

Qazax Müəllimlər Seminariyası ADA Universiteti Qazax Mərkəzi

ADA Universitetinin Qazax Seminariyasının nailiyyətlərini yüksək qiymətləndirərək onun keçmişini, ənənələrini yaşatmaq, oradakı nümunəvi təlim-tədris mühitini bərpa etmək məqsədi ilə universitetin Qazax Mərkəzinin yaradılması üçün irəli sürdüğü

təşəbbüs çox dəyərli idi. Bununla seminariyanı yaradan Firidun bəy Köçərlinin, orada müəllim işləyənlərin, bədnam "NKVD" tərəfindən incidilmiş insanların ruhları şad oldu, həm də sıradan çıxmaqda olan bina ikinci, ancaq gözəl həyatını tapdı.

2021-ci ilin oktyabrında başlanılan bərpa işlərinə Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycan Sahibkarlar Konfederasiyası, Amerika Azərbaycan Cəmiyyəti cəlb olundu. Seminariya binasının tarixi əhəmiyyətli obyekt olduğu nəzərə alınaraq bərpa işləri xüsusi yanaşma ilə aparılırdı. Köhnəlmiş binanın əsaslı təmiri, Avropa standartlarına uyğun Mərkəzin inşası Azərbaycanın təhsil ictimaiyyətinə, elminə böyük bir hədiyyə oldu. Hər cür müasir avadanlıqla təchiz edilmiş kabinetlər, laboratoriyalar, sinif otaqları, zəngin kitabxana, emalatxanalar, yardımçı otaqlar bura təhsil almağa gələnləri oxumağa, dərin biliklərə malik olmağa həvəsləndirir. Seminariyanın tarixi binasında 2022-ci ilin oktyabrından ADA Universiteti Qazax Mərkəzi fəaliyyət göstərməyə başladı və elə həmin il yanvarın 26-da Qazax Müəllimlər Seminariyası (QMS) ADA Universiteti Qazax Mərkəzində Firidun bəy Köçərlinin 160 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbir keçirildi. Bununla bir daha xalqımız böyük maarifçi, ədəbiyyatşünas və pedaqoq Firidun bəy Köçərliyə ehtiramını göstərmiş oldu.

17 oktyabr 2023-cü il tarixində isə Qazax Müəllimlər Seminariyası ADA Universitetinin Qazax Mərkəzində təhsil və mədəniyyətin vəhdəti mövzusunda konfrans keçirməklə bu təhsil ocağındakı qaynar həyatı nümayiş etdirdi. Konfrans Beynəlxalq

Müəllimlər Günü və Qazax Müəllimlər Seminariyasının bərpası üçün imzalanan Niyyət sazişinin ildönümü münasibətilə təşkil olundu. Konfransda "Təhsil və mədəniyyətin vəhdəti: nümunələr və yeni missiya" mövzusunda məruzələr dinlənildi və müzakirələr aparıldı. Yığıncaqda xeyriyyəçi tərəfdaşlar, müəllim və tələbələr, təhsil və mədəniyyət xadimləri bir araya gələrək xeyriyyəçiliyin ictimai əhəmiyyətindən, nəcib əməlləri ilə tarixi dəyərlərimizi canlandıran sahibkarların keçmişlə bu gün arasında qurduğu əlaqədən və bu əlaqənin elmdəki, mədəniyyətdəki və müəllimlərin yetişdirilməsi prosesindəki təzahüründən bəhs etdilər.

ADA Universitetinin rektoru Hafiz Paşayev çıxış edərək bir sıra mühüm məqamlara toxundu. O, ADA Universitetinin missiyasını toplantı iştirakçılarının diqqətinə çatdırdı: *"...Bu ölkə bizim Azərbaycan tarixinin bu mərhələsində təhsillə bağlı çox işlər görmək istəyir və görməlidir. Məlumdur ki, təhsilə həmişə diqqət, ehtiyac böyük olub. Ancaq mənim fikrimcə, müstəqil Azərbaycanın indiki dövründə birinci missiya təhsilə yeni yanaşma, yeni üsullar, yeni həvəs göstərmək lazımdır... Vaxtilə Firidun bəy Köçərli böyük səylər göstərərək bu seminariyanı qurdu. Biz də öz növbəmizdə bu seminariyaya ikinci nəfəs gətirmək üçün səfərbər olduq. Bu yolda tək olmadıq. Buradakı elm çirağını daha gur yandırmaqdan ötrü bizimlə eyni amalı paylaşan tərəfdaşlarımızla əl-ələ verdik, çiyin-çiyinə çalışdıq, seminariyanın təmir və bərpa işlərini həyata keçirdik.*

Yüz il öncə Məşədi İbrahim ağa kimi xeyriyyəçilər bir sahibkarın manifestini yazmağa başladı. 100 il sonra bu seminariyanı yenidən quranlar öz əməlləri ilə bir sahibkarın manifestinə yeni səhifələr əlavə etdilər. Bu gün mədəni irsə sahib çıxaraq seminariyaya yeni həyat verildi. İndi bu təhsil ocağının qapıları onu döymək istəyənlərin üzünə taybatay açıqdır. Budur, seminariyanın yeni tarixi, təhsildə xeyriyyəçilik ənənələri və irsə sahib çıxmaq missiyasının təcəssümü. İndi isə yeni ideyaları həyata keçirmək uğrunda böyük addımlarla daha da irəli" fikirlərini söyləyən rektor Hafiz Paşayev ADA Universiteti adından tarixə hörmətlə, tarixi yazanlara minnətdarlıq hissi ilə çıxışını yekunlaşdırdı.

Konfransda həmçinin qeyd edildi ki, irsə sahib çıxmağı özünə missiya seçən ADA Universiteti Qazaxda yerləşən İsrafil ağa hamamını İncəsənət mərkəzinə çevirəcək. Bu bölgədə kollec tipli məktəb təsis olunacaq və Vətənimizə zəkası ilə xidmət edəcək istedadlar yetişdiriləcək. Həmin o istedadlar isə öz növbəsində sələflərinin izi ilə gedərək genetik yaddaşımızdakı xeyriyyəçilik dəyərlərini fəaliyyətlərinin əsas prinsipinə çevirəcəklər. Cəmiyyətin bütün sahələrində fəaliyyət göstərən peşəkarları yetişdirən müəllimlərdir - xeyriyyəçini də müəllim yetişdirir, sahibkarı da. Məhz elə bu səbəbdəndir ki, sahibkarlarımız da öz növbələrində müəllimlərin yetişdirilməsinə dəstək göstərirlər. Bu məqsədlə onlar həm vaxtilə məktəblər açan xeyriyyəçilərimizin yolunu davam etdirir, həm də dəyərlərimizə sahib çıxaraq cəmiyyətin inki-

şafına xidmət göstərirlər. Budur, öyrədənə öyrənən arasındakı tarixi bağlılıq və minnətdarlığın ifadəsi. Qazax Seminariyasına yeni nəfəs verənlər sırasında sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olan şirkət nümayəndələri xeyriyyəçilik missiyasını daşıyanlardır.

2022-2023-cü tədris ilində Mərkəzdə təhsillə bağlı iki magistr proqramı həyata keçirilib. Təhsil üzrə menecment, təlim və tədrisin təşkili metodikası üzrə proqramlarda 33 tələbə magistr dərəcəsi almaq üçün tədrisə cəlb olunub və birinci kursu bitirib. 2023-2024-cü tədris ilindən Qazax Mərkəzində bu ixtisaslarla yanaşı, dövlət idarəetməsi magistr proqramı tədris olunacaq. Yeni dərslər ilindən bu üç ixtisasa 94 tələbə qəbul edilib. Beləliklə, mərkəzdə ümumilikdə 127 tələbə təhsil alacaq.

ADA Universiteti tərəfindən 2022-ci ildən etibarən müəllimlər üçün "Bir müəllimin manifesti" birillik üçmərhləli ixtisasartırma proqramı həyata keçirilir. Proqram çərçivəsində bölgələrdən müsahibə yolu ilə seçilmiş müəllim və direktorlar birinci mərhələdə Qazax Mərkəzində, ikinci mərhələdə ADA Universitetində, üçüncü mərhələdə isə ADA Vaşinqton Mərkəzində tədrisə cəlb olunurlar.

Bu proqram vasitəsilə 2022-ci ildə 38, 2023-cü ildə isə 20 müəllim və məktəb direktoru ixtisasartırmaya cəlb edilib. Proqramın ilk 38 iştirakçısı arasından 4 nəfər seçilərək ADA Universitetinin Qazax Mərkəzində əməkdaş olaraq fəaliyyətə başlayıb.

Bu proqramın əsas məqsədi seçilmiş təhsil işçilərini gücləndirilmiş ingilis dili dərslərinə cəlb etmək, inkişaf etmiş ölkələrin

təhsil sistemi ilə yaxından tanış olmaq məqsədilə Amerika məktəbləri ilə əyani təcrübə əlaqəsi yaratmaqdır. Gələcəkdə ADA Universiteti tərəfindən Qazax Mərkəzində 10-11-ci siniflərin təhsil alacağı müasir tipli Yeni Məktəbin qurulması, bir neçə bakalavr ixtisasının açılması və kollecin təsis edilməsi nəzərdə tutulur. Hazırda Mərkəzdə fəaliyyət göstərən magistr proqramlarının tədrisinə ADA Universitetinin müəllim və professor heyəti cəlb olunub. Onlar mütəmadi olaraq Qazax şəhərinə ezam edirlər. Bu məqsədlə Mərkəzin tədris kompleksində Universitet tərəfindən Müəllimlər Evi tikilir. Tikintisi başa çatmaqda olan Müəllimlər Evi ADA Universitetinin Mərkəzdə çalışan bölgələrdən olan daimi əməkdaşları və ezam edilən müəllim heyəti üçün nəzərdə tutulub. Mərkəzin nəzdində elmi-tədqiqat şöbəsinin fəaliyyəti

yəti və müxtəlif tipli təhsil və mədəniyyət yönlü beynəlxalq tədbirlərin təşkili planlaşdırılır. Bu fəaliyyət çərçivəsində 1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin ərəb əlifbasından latın qrafikasına transliterasiyası həyata keçirilir.

ADA Qazax Mərkəzinin tədris kompleksinə daxil olan XIX əsrə aid yerli əhəmiyyətli tarixi İsrafil ağa hamamının təmirindən sonra onun daxilində Qazax xalçaçılıq məktəbi nümunələrindən ibarət muzeyin və rəsm dərnəyinin açılması nəzərdə tutulur. Burada, həmçinin kiçik həcmli musiqili ədəbi-mədəni tədbirlərin keçirilməsi üçün əlverişli məkandır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2023-cü il avqustun 7-də Qazax Müəllimlər Seminariyası ADA Univer-

siteti Qazax Mərkəzində yaradılan şəraitlə tanış olub. Dövlət başçısına geniş məlumat verən akademik Hafiz Paşayev bildirib ki, təhsil ocağına dövlət qayğısı yüksək səviyyədədir. Prezident İlham Əliyev aparılan işlərdən razı qaldığını bildirib və Mərkəzin kollektivinə uğurlar arzulayıb.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik edən şəxslər Qazax Müəllimlər Seminariyasının işıqlı əməllərini hörmətlə yada salır, onun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirlər.

İllər keçsə də Azərbaycana elm nuru yaymış təhsil ocağının xidməti unudulmamış, minnətdarlıqla yad edilmiş və bu gün də dərin ehtiramla xatırlanır.

Hörmətli oxucu, respublikanın tanınmış ziyalılarından biri, vaxtilə Azərbaycanın təhsil naziri vəzifəsində çalışmış professor Misir Mərdanov Qazax Seminariyasının tarixi və fəaliyyəti ilə bağlı zəngin faktlara əsaslanan maraqlı bir məqaləni mətbuatda dərc etdirmişdir. Məqalənin daha məzmunlu və əhatəli olması üçün professorun geniş axtarışlar aparması nəticəsində seminariya haqqında az məlum olan faktlar da ortaya çıxmışdır. Həmin məqalədə deyilir:

"Yaxşı xatırlayıram, 1999-cu ilin oktyabrında Qazax rayon icra hakimiyyəti başçısının imzası ilə Qazax Müəllimlər Seminariyasının 80 illik yubileyinin keçiriləcəyi və həmin tədbirdə Təhsil Nazirliyinin nümayəndələrinin də iştirakı ilə bağlı məktub almışdım. Tədbirdə iştirak etmək üçün nazirliyin iki nəfər məsul əməkdaşını Qazaxa ezam etdik. Tədbirlə bağlı Azərbaycan Dövlət Televiziyasının "Xəbərlər" proqramında süjetə baxan

Ümummilli Lider Heydər Əliyev həmin günün səhəri mənə zəng edərək "yəqin siz Qazax Seminariyasının Azərbaycan xalqının həyatında rolunu yaxşı dərk etmirsiniz" - dedi. Və sonra əlavə etdi, Seminariyanın 80 illiyini ölkəmizin ən gözəl salonlarından birində geniş ictimaiyyətin iştirakı ilə keçirmək lazımdır. Az sonra Prezident Heydər Əliyev Qazax Seminariyasının 80 illiyi ilə bağlı sərəncam imzaladı".

Belə dəyərli faktlarla zəngin olan məqaləni bizə təqdim edən Azərbaycan təhsil və elm tarixində özünəməxsus müstəsna xidmətləri olan professor Misir müəllimə minnətdarıq.

Əziz oxucular, Azərbaycan övladlarının maariflənməsinə, ziyə nuru ilə cilalanmasına xidmət göstərən, fəaliyyəti və yetirmələri ilə Azərbaycan təhsil tarixinə adını qızıl hərflərlə həkk etdirən Qazax Müəllimlər Seminariyasının dəyərli ənənələrini və təlim metodlarını bu gün daha da təkmilləşdirilmiş formada uğurla davam etdirməyi qarşısına məqsəd qoyan ADA Universitetinin fəaliyyəti maarifpərvər insanlarda böyük ruh yüksəkliyi yaratmışdır. Tarixi abidələri qorumaq və onlardan lazımı istiqamətdə bəhrələnmək qürurvericidir. ADA Universitetinin gələcəkdə Qazax Mərkəzinin tədris kompleksi üçün nəzərdə tutduğu digər təşəbbüslər ölkəmizin tarixi-mədəni irsini qoruyaraq gələcək nəsillərə ötürmək effektini artırır və mərkəzlə digər bölgələr arasında sıx əlaqənin yaranmasına, informasiya mübadiləsinin inkişafına səbəb olur. Bu kimi qürurverici fəaliyyətləri ADA Universitetinin gələcəkdə daha böyük uğurlara imza atacağına əminlik yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, II cild, Bakı: 1960.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, Bakı: "Lider" nəşriyyatı, 2004, I cild.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı: "Lider" nəşriyyatı, 2005, II cild.
4. "Azadlıq"ın Araşdırmaçı Jurnalistlər Qrupu": "Böyük maarifçi ailəsinin fədakar xanımı". "Azadlıq" qəzeti - 26.10.2012, səh.14.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 100: bibliografiya / Tərt. ed.: Vəliyeva M., Əhmədova Z., Hüseynova A.; elmi red. Tahirov K.; red. Səfərəliyeva G. - Bakı: 2018. - 560 s.
6. Bektaş İ. "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər) 3 cildə. II cild, Bakı: Nasir, 2002 - səh. 217-316.
7. Əliyev Z. "Tarixdə Azərbaycan qadınları", Bakı: "Ədalət" qəzeti, 13.10.2021.
8. Qaraoğlu F. "Tarixdə iz buraxanlar", "Bakı xəbər"-19.08.2018, səh.15.
9. Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi / tərt. Məhəmməd Adilov; red. Ramazanov A., Vəliyev R., AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
10. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: 1978.
11. Seyidov F. "Maarifimizin təkrarsız xəzinəsi", II kitab, Bakı: 2001.

12. Hüseynova Z. "Dəryadan damlalar", "Səda" nəşriyyatı, 2009.
13. Qazax Seminariyasının qadın məzunlarının xatirələri.
14. Şəmistan Nəzirli. Qoridən gələn qatar. Bakı: "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2011, 492 səh.
15. Mərdanov M. İlk milli seminariya: Qazax Müəllimlər Seminariyası. Bakı: "525"-ci qəzet, 10.12.2018.
16. Muradova Z. Şuşadan Qoriyə gedən yol. Bakı: "Orxan" nəşriyyatı, 2022.
17. Nəbiyev B. Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas. Bakı: 1963.
18. Şəmistan Nəzirli. Qazax Seminariyası və Seminariya binasını kim bağışlayıb? Bələdiyyə 1999, yanvar.
19. Şuşa mədəniyyətinin inciləri. Bakı: AZƏRTAC, 17.10.2023.
20. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan tənqidi, Bakı: 1966.
21. Ülviyyə Tahir qızı: "Maarifçi qadın", "Xalq cəbhəsi" qəzeti, 21.12.2014.
22. Vəkilov M. "Ömür dedikləri bir karvan yolu", Bakı: "Yazıçı", 1988.
23. Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan şöbəsi - 130 (fotoalbom) tərt. Əhmədov H., İlyasov İ., İlyasov M., Rüstəmov A., red. Bayramoğlu H. - Bakı: ABU, 2009 - 59 s.
24. 1866-cı ildə Azərbaycanda doğulanlar və öldürülmüş xeyriyyəçi şəxslər.

Arxiv sənədləri

1. ARDA-fond.2898, siyasi 1, iş1, v.3
2. ARDA-nın Xüsusi Fondu, f.51, siy.3, sax.vah.24
3. ARDA-nın Xüsusi Fondu, f.51, siy.3, sax.vah.421
4. ARDA-nın Xüsusi Fondu, f.51, siy.3, sax.vah.420
5. ARDA-nın Xüsusi Fondu, f.51, siy.3, sax.vah.424
6. ARDA-nın Xüsusi Fondu, f.51, siy.3, sax.vah.287
7. ARDA-nın Xüsusi Fondu, f.51, siy.3, sax.vah.293
8. ARDA-nın Xüsusi Fondu, f.51, siy.3, sax.vah.292
9. ARDA-nın Xüsusi Fondu, f.51, siy.3, sax.vah.291
10. ARDA-nın Xüsusi Fondu, f.57, siy.16, sax.vah.76
11. ARDA-nın Xüsusi Fondu, f.51, siy.3, sax.vah.290

MÜNDƏRİCAT

Qazaxda ilk maarif ocağının yaranması	3
Onlar xeyirxahlıq üçün doğulmuşdular	22
Seminariyanın fəaliyyətində ilkin mərhələ	28
Azərbaycan dilində yazılan ilk dərslik	33
Qazax Seminariyasında təlim və tərbiyə məsələləri	42
Seminariyada sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlər	58
Seminariyanın təhsilin inkişafında rolu	66
Bir ocaqda iki maarif ziyası	74
Qazax Müəllimlər Seminariyasının yetirmələri	89
Qazax Müəllimlər Seminariyasının qadın məzunları	103
Azərbaycanda təhsilin inkişafına qayğı və diqqət	127
ADA Universitetinin Qazax Mərkəzi	132
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	143
Arxiv sənədləri	145

Zəhra Muradova

Zülmətdə parlayan ziya

Bakı, "Zəngəzurda" Çap Evi, 2024. 148 səh.

Çap evinin rəhbəri:
Mübariz Binnətoğlu

Kompüter tərtibçisi:
Şamxal Şabiyev

Çapa imzalanmışdır: 27.03.2024

Kağız formatı: 60x84 1/8

H/n həcmi: 18,5 ç.v.

Sifariş: 727

Sayı: 200

"Zəngəzurda" Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat pr, 529-cu məh.

Tel.: +994 50 209 59 68

+994 12 510 63 99

+994 55 253 53 33

e-mail:zengezurda1868@mail.ru